

4731

235

---

pu-28

1 OCT 2009

206

22

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶՆԵՐԸ

Ա.

Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ
ԵՒ Ս. ՍԱՆԴՈՒԻՍ ԿՈՅՍ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՆԵՑ ՎԷՄ-ԻԱԶ

Կ. ՊՕԼԻՍ

1921

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՔԷՇԵՆՍՆ ՈՐԻՒ

28
ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱԴՈՐԻԶՆԵՐԸ

Ա.

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

ԵՒ

Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ

ԻՐԵՆՑ ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ԻՐԵՆՑ ՎԱՆՔԵՐԸ՝
ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՈՂԲԵՐԳՈՎ, ԵՒ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՍ
ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԵՐԿՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ,
ԵԷՆԻ ԳԱՐՈՒԻ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ Տ. ԽԱԶՍՏՈՒՐ Ա. ՔԱՀԱՆԱՅԻ
Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Վ

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ս Ի Ր Ե Ց

ՎԷՄ-ԽԱԶ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1920

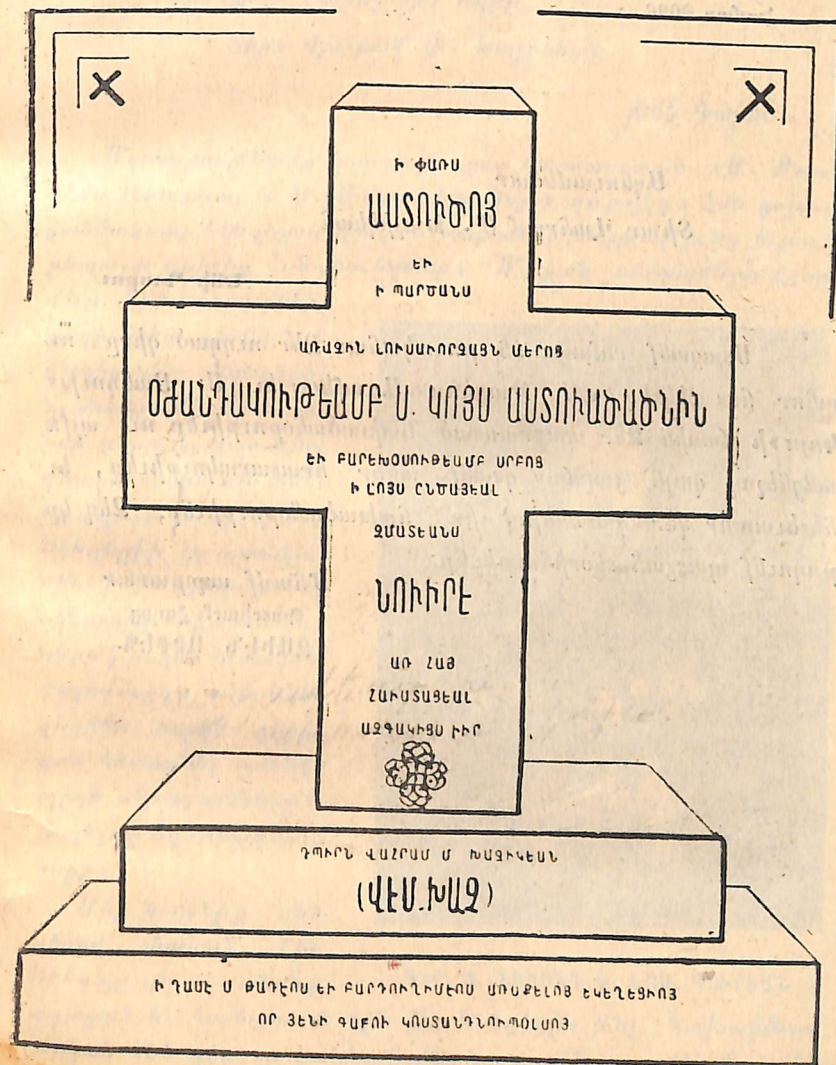

ԵՆԴՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԷԿԵԼԵՑԻՈՑԵՐԻ ԳԱՐՈՒԻ

63816-67

Համար 2096

Կ. Պոլիս, 24 հոկտեմբ. 1919

Ազնուանեծսւ
Տիար Վահրամ Մ. Խաչիկեան

ԵՃԻ Գաբու

Ստացակն անոյս 16 քուսկանաւ Ձեր ուղղած գիրը ու
անոր հետ մեկեղ «Ս. Թադեոս Առաքեալ եւ Ս. Սանդուխտ
Կոյս» ի մասին Ձեր պատրաստած նախաձեռնութիւնը ու ալիք
անցնելով զայն՝ յարմար գտակն անոր հրատարակութիւնը, եւ
հետեւաբար վերադարձնելով նոյն նախաձեռնութիւնը, Ձեզ կը
թողունք պատշաճ տնօրէնութիւնը:

Մնակ աղօթարար
Պատրիարք Հայոց
ԶԱԻԷՆ ԱՐԲԵՊ.

Կ. Պոլիս 22 Հոկտ. 1920

Սիրելի եւ Բարեշնորհ Դպիր
Տիր. Վահրամ Մ. Խաչիկեան

յեկնի Գաբու

Մտադրութեամբ կարգացի քու պատրաստած «Ս. Թա-
դէոս Առաքեալ եւ Ս. Սանդուխտ Կոյս» գրքոյկը: Հոն ցոյա-
ցած քու տեսայ եկեղեցատիրական նախաձեռնութիւնը եւ բա-
րեպաշտ գրելիք սեռնութիւնը: Ո՛րքան անհրաժեշտ է որ
մեր երիտասարդները
քեզի պէս գիտնան եւ
գնահատեն եկեղեցիի
նշանակութիւնը եւ ա-
նոր դերը, եւ ըստ այնմ
վերաբերուին այն ամէն
բաներուն հանդէպ՝ որք
եկեղեցիի կը պատկա-
նին. Դժբաղդաբար մեր
սկսպտիկ երիտասարդ-
ները կ'ուզեն հեռացնել
ժողովուրդը ա՛յն եկե-
ղեցիէն, ուրկէ չկը-
ցան հեռացնել ամենէն
պիղծ ոճրագործները եւ
լեպեշտի եղեռնագործ-
ները:

Մեր նախնիք մեծ
սիրով փարած էին
եկեղեցւոյն. անոնք
զգացած եւ համոզուած էին թէ եկեղեցին ինչ
նախախնա-
մական մեծ դեր կը կատարէ մեր ազգային գոյութեան պահ-
պանման տեսակէտով, եւ հոն գտած էին անխորտակելի ոյժ

ԳԵՐ. Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ս. ԵՊՍ. ԴՌՈՒԵԱՆ

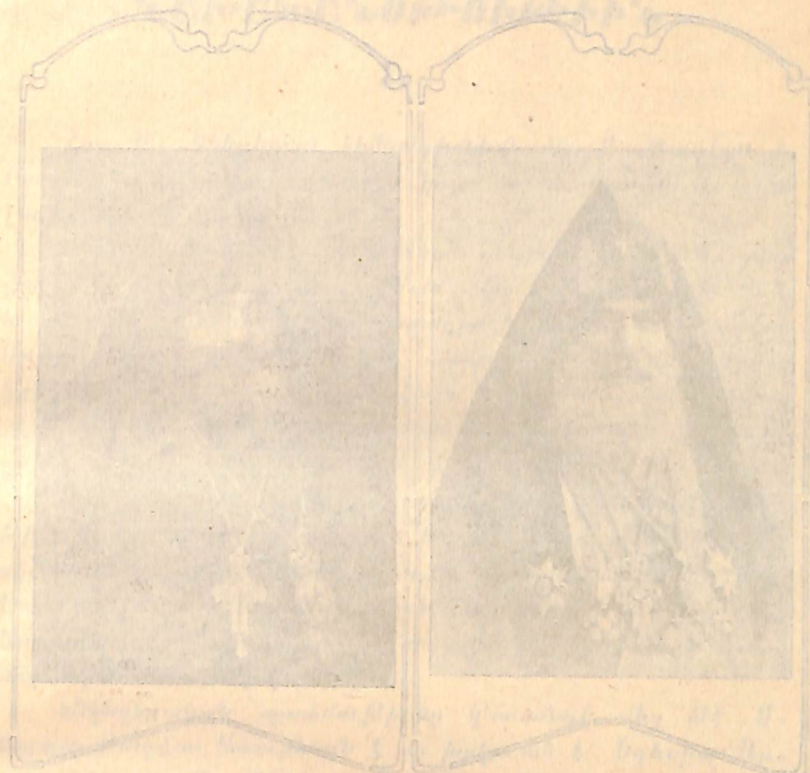
մը և անդիմադրելի զօրութիւն մը : Ինչո՞ւ այժմ կ'ուզեն
ոմանք քանդել ինչ որ եկեղեցիին կը պատկանի . եկեղեցին
քանդելով Ազգային գոյութիւնը չապահովուիր . առանց եկե-
ղեցւոյ Ազգը կ'իյնայ , կը կործանի , կը ջախջախուի :

Եկեղեցին , օգնութեան փարոս մ'է եղած մեզ՝ մթաս-
տուեր ամպերու տակ խռովայոյզ ովկիանոսի մէջ . եկեղեցին ,
հովանաւորող դրօշակ մը եղած է և իր ծալքերուն տակ
բերած է խրախոյս և քաջալերութիւն , վերջապէս եկեղեցին՝
եղած է նախախնամական քաղցրութիւն մը մեր կեանքի
դառնութեան ամէն շրջաններուն :

Գրքոյկովդ ապացոյցը կուտաս թէ ունինք նաև երի-
տասարդութիւն մը որ կ'սիրէ եկեղեցին և փարած է անոր
հողով և սրտով , և կը յարգէ անոր կարգն ու կանոնն ,
օրէնքն ու պայմանն : Կը մաղթեմ ի բոլոր սրտէ որ քեզ պէս
լուրջ խորհող երիտասարդները շատնան մեր բազմաչարչար
ժողովուրդին մէջ , և գիտնան հողեւոր կեանքին արժէքը ,
ա՛յն մաքուր և աստուածային կեանքին , որ Յիսուս Քրիստոս
սով և իր ընտրեալներով յայտնուեցաւ աշխարհի :

Ողջունիւ սիրոյ ,

ՂԵՒՈՆԴ ԵՊՍ . ԴՈՒՐԵԱՆ

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Ե. ՍՐԲԱԶԱՆ
ՎԵՅԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. ԶԱԿԵՆ Ս. ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ԱՐԺԱՆԸՆՏԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ
ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԴԻՈՑ

ՆԱԽԱԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

••

Հայ Ս. Եկեղեցւոյ հիմնադիրներն են Ս. Թադէոս և Բարթողիմէոս Առաքեալները, կոչուած յատկապէս Առաջին Լուսաւորիչներ Հայաստանի:

Աւետարանական քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը ըստ Հայ Ս. Եկեղեցւոյ աւանդութեան, որու կը ձայնակցին Յոյն և Լատին եկեղեցիները, կը վերագրուի Ս. Յուդա Թադէոս Առաքեալին, մին տամներկու առաքեալներէն որ Ղերէոս կոչուած է, նահատակուած ի Հայս իբր 50 թուականին (Հայոց եկեղեցին, Մաղաքիա Արքեպսկ. Օրմանեան, Հայ Եկեղեցւոյ ծագումը, 1912):

Ըստ Յովհան Ծործորեցիի պատմագրութեան (Մեկնութիւն Մատ. Ժ. 3) Ս. Յուդա Թադէոս Ղերէոս Առաքեալը սկսած է քարոզութեան, բժշկելով Արգար թագաւորը Միջագետքի մէջ, և նահատակուած Ս. Սանդուխտ Կոյսէ վերջ Արտազի մէջ: Նոյնիմաստ կը պատմագրէ Հերոնիմոս պատմաբանը, հետեւեալ կերպով.

«Եկեղեցական պատմութիւնը կ'աւանդէ մեզ թէ Ս. Յուդա Թադէոս Առաքեալն է որ խրկուած է Եդեսիա Արգար թագաւորին Միջագետքի մէջ, ա'յն առաքեալը՝ զոր Ղուկաս Աւետարանիչը Յուդա Յակոբեան կը կոչէ, կոչուած նաև Ղերէոս (Սրտիկ), եռանունն:»

Յակոբոս Աստուածաբան Պատրիարքը Կ. Պոլսոյ (Տես մեկնութիւն Նարեկայ 1745, էջ 933 և 935), համաձայն վերոյիշեալներուն՝ կը գրէ. «Ղերէոս, այսինքն Յուդա Թադէոս Առաքեալ Առաջին Լուսաւորիչ Հայոց, մին է տառներկու առաքեալներէն, և գլուխ եօթանասուն աշակեր-

տաց , բժիշկ Արգար թագաւորին և նահատակակից Սրբուհի Սանդուխտի :»

Այսպէս կը հաստատէ նաև մեր վերջին Յայտմաւորքը (Գր . Փէշտիմալճեան , Կ . Պոլիս 1834) :

Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն , եօթանասուն երկու աշակերտներէն Ս . Թադէոս Դիդիմոս կոչուածը՝ Ս . Թովմաս Առաքելի երկւորեակ եղբայրն է որ գացած է Եդեսիա բժշկելու Արգար թագաւորը , և անկէ անցած է Արտաղ , ուր նահատակուած է Ս . Սանդուխտի նահատակութենէն վերջ : Յոյները և Լատինները չունին այս աւանդութիւնը . Ասորիներունը ևս որ զուրկ է ժամանակագրական սխալներէ , չի համաձայնիր բոլորովին : Մեր մէկ Յայտմաւորքը (Յարուութիւն Մեղրիցւոյ , Կ . Պոլիս 1706) , այս աւանդութեան կը համաձայնի , պատմագրելով Ս . Թադէոս երկւորեակը եօթանասուն երկու աշակերտաց իբր գլխաւոր , բժիշկ Արգար թագաւորին , և նահատակակից Սրբուհի Սանդուխտի՝ Սանատրուկի կողմանէ :

Հ . Մկրտիչ Վրդ . Աւգերեան (Լիակատար Վարք Սրբոց , Վենետիկ 1813) , այս աւանդութիւնը հիմ բռնելով՝ մեր հոգեւոր ծնողը կը կոչէ Ս . Թադէոս երկւորեակը , և զարմանալի չի գտներ անոր նկատմամբ ուրիշ ազգերու սեզի չափ տեղեկութիւն չունենալը , ինչպէս որ կ'ըսէ , զաւակ մը իր ծնողքին վարքն ու հանգամանքը ուրիշներէ աւելի լաւ կը ճանչնայ : Հ . Մկրտիչ վարդապետ նկատի ունենալով Եւսեբիոս պատմիչին և Ս . Մովսէս Խորենացիին պատմութիւնները , որոնք երկու Ս . Թադէոս առաքեալներու մասին որոշ կերպով խօսած են , անոնցմէ կը հետեւցնէ իր պատմութիւնը համաձայն Յարութիւն Մեղրիցւոյ Յայտմաւորքին , բայց ո՛չ իբր գլխաւոր նկատելով Ս . Թադէոս երկւորեակը՝ եօթանասուն երկու աշակերտաց :

Աւանդական այս տարբերութիւններուն մէկին կամ միւսին հետեւող ուրիշ պատմագրութիւններ չեն պակսիր :

Մենք բաւարար մանրամասնութեամբ և զգուշաւոր վերապահութիւնով այս ամենը նշանակելէ վերջ կ'ընդունինք ինչ որ նախածանօթ աւանդութիւնն է Հայ Ս . Եկեղեցւոյ , և ամեն անոնց որոնք անպատճառ Ս . Թադէոս երկւորեակի կ'ուզեն սեպականացնել վերագրեալ անցքերը , կը պատասխանենք թէ Ս . Յուդա Թադէոս տասներկու առաքեալներէն՝ ընդհանուրէն ճանչցուած ըլլալով Հայաստանի Առաքեալ , հաստատ է դաւանանքը Հայ Առաքելական Ս . Եկեղեցւոյ , որ ինչպէս ըսինք ծանօթութեան սկիզբը , Ս . Թադէոս և Բարթողիմէոս Առաքեալները կը ճանչնայ Առաջին Լուսաւորիչ Հայաստանի :

Շատ վսեմ է մեր Ս . Եկեղեցւոյ այս ըմբռնումը : Իրապէս Ս . Թադէոս երկւորեակը , որչափ ալ ստոյգ ըլլան իրեն վերագրուած աւանդութիւնները , չի նուաստանար երբէք՝ եթէ ինքն իսկ Հայ Ս . Եկեղեցւոյ առաքելական հիմնադրի առաջնութիւնը տայ տասներկու առաքեալներէն Ս . Յուդա Թադէոսին , որ ինչպէս ըսինք՝ արդեամբ ճանչցուած է Հայոց Առաքեալ : Մենք՝ համաձայն մեր Շարականին որ անջատաբար կը յիշէ Ս . Թադէոս և Բարթողիմէոս , և Ս . Յուդա Թադէոս Յակոբեան Առաքեալները , կը հետեւինք բոլոր յայտմաւորքներու օրինակին , և անջատ գլուխներու մէջ կ'ամփոփենք երկու համանուն Ս . Առաքեալներու պատմութիւնները , նախընտրելով հետեւիլ Հ . Մկրտիչ Վ . Աւգերեանի պատմագրական ոճին , զանելով զայն յստակ և արտայայտութեամբ աւելի ջերմեւանդ :

Ս . Թադէոս Առաքեալէն վերջ Աւետարանի քարոզութիւնը կը շարունակէ ի Հայս Ս . Բարթողիմէոս Առաքեալը , մին տասներկու առաքեալներէն , և կը նահատակուի Աղբակ (Պաշգալէ) իբր 68 թուականին : Բոլոր Բրիտոնեայ եկեղեցիները կը ճանչնան Ս . Բարթողիմէոսը՝ իբր Հայաստանի Առաքեալ :

Առաքելական այս վկայարանութեանց հետ ունեցած ենք տիրաւանդ երկու պատկերներ , որոնց առաջինը՝ Բրիտոնի

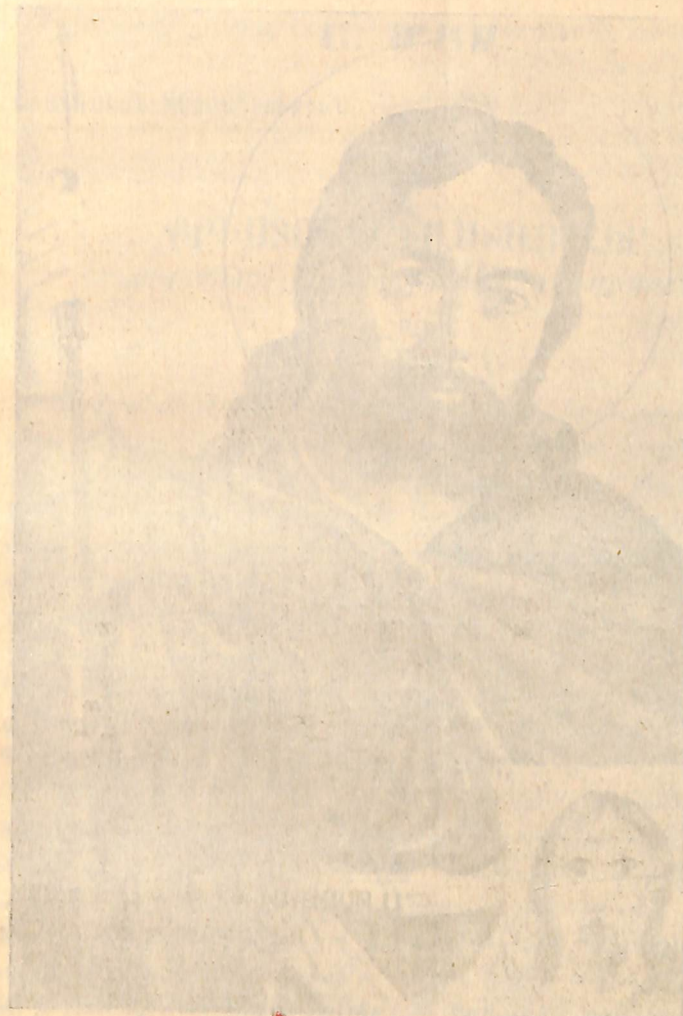

պատկերը՝ անարուեստօրէն տպաւորուած դաստառակի վրայ, ընծայուած է Արզար թագաւորին, և հանդուցուած Ս. Թադէոս Առաքելի կողմանէ հիմնուած Եղեսիոյ տաճին Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ:

Երկրորդը պատկերն է Տիրամօր, նկարուած կիպարիս փայտի վրայ, ձեռամբ Յովհաննու Աւետարանչին, օծուած նոյն ինքն Տիրամօր արցունքով, և իբր յիշատակ յանձնուած Ս. Առաքելոց՝ իր վերափոխումէն առաջ: Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալ որ բացակայ էր Հնդկաց աշխարհ գացած ըլլալով, վերադարձին Ս. Կոյսին վերջին տեսութենէն զրկուած ըլլալուն անմխիթար մնացած, ի մխիթարութիւն՝ առաքեալներէն ստացաւ նոյն պատկերը, կ'ըսէ Մովսէս Խորենացին, զոր Ս. Առաքեալը պահեց իր մօտ, և ի վերջոյ դրաւ Արծրունեաց երկրին մէջ իր իսկ հիմնած Հոգեաց վանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ:

Ներկայ երկասիրութեան Ա. մասին մէջ պատմագրուած է այս սրբազան պատկերներու առաջինին՝ Ս. Դաստառակի աւանդութիւնը, Անդրանիկ հաւատացեալ մեր Արզար թագաւորին դարձը, Ս. Սանդուխտ Կոյսի կեանքը և մարտիրոսաբանութիւնը՝ Ս. Թադէոս Առաքեալին հետ, իրենց նշխարներու գիւտը, ինչպէս նաև Ս. Յուդա Թադէոս Առաքելի կենսագրութիւնը, համաձայն Հայ Ս. Եկեղեցւոյ աւանդութեանց: Իսկ Բ. մասին մէջ արուած է նկարագրութիւնը Հայաստանի Ս. Թադէի և Ս. Գեղարդայ վանքերու անցեալ և ներկայ վիճակին, Մայրաքաղաքի մէջ յանուն Ս. Առաքելոց և Ս. Սանդուխտ Կոյսի հիմնուած եկեղեցիներու տեղագրութիւնը, ինչպէս նաև ասոնց առաջնոյն բարեյիշատակ աշխատաւոր հանդուցեալ Տ. Խաչատուր Քահանայի կենսագրութիւնը, և հոգեւոյս Խրիմեան Հայրիկի Ողբերգը՝ ձօնուած Ս. Թադէի վանուց նուիրողան յիշատակին:

Կը մնայ մեզ պատմագրութիւնը Ս. Բարթողիմէոս Առաքելի կեանքին և գործքին, զոր եթէ Տէրը յաջողէ, կը յուսանք ամփոփել և ի լոյս ընծայել երկրորդ հատորի մը մէջ:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՈՒՆ Ս. ԳԵՂԱՐԴՈՎ
ԳՈՐԾ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԿԱՐՁԻ, ԷՋՄԻԱՍԻՆ

Ա. ՄԱՍ

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԴԱՍՏԱՌԱԿԸ

ՆՈՒԻՐՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ԱՐԳԱՐ ԹԱԴԱԼՈՐԻՆ

Քրիստոսի ժամանակակից անդրանիկ հաւատացեալ Արգար թագաւորն Հայոց և Ասորւոց, կոչուած նաև Ապկար կամ Աւգար (Աւագ Այր), Պարթև Արշակունի ցեղէն, թոռն էր Մեծն Տիգրանայ և որդին Արշամայ, արքունիքը Միջագետքի եղեոխայ կամ Ուռհայ անուն քաղաքին մէջ հաստատած: Իր իշխանութեան երկրորդ տարին ծնաւ Քրիստոս Հրէաստանի մէջ. Արգար արժանի եղաւ իմանալու անոր համբաւը և հաւատաց: Այս վերջին պարագային է որ կ'անցնինք առանց անդրադառնալու իր պետական բաղձարդիւն գործերուն, որոնց համար յարգուած էր ան Հռովմայեցի, Պարսիկ եւ ուրիշ բոլոր ազգերէն:

Անգամ մը Արգար արքունի պաշտօնով իր աւագանիէն երկու զեռպան խրկած էր Պաղեստինի սահմանները՝ Հռովմայեցւոց Մառինոս գործակալին: Ասոնք վերադարձին երեսօղէմի մէջ Քրիստոսի հրաշքներուն ականատես ըլլալով եկան պառմեցին իրենց ինչ որ տեսած էին: Արգար որ կուպաշտ էր, զարմացաւ. եօթը տարի է ի վեր անբուժելի տեսակ մը բորոտութեան ենթակայ էր, և երբ լսեց այդ հրաշագործութիւններու համբաւը, հաւատաց թէ աստուածային կարողութիւն մը պէտք էր այդ բաները ընելու համար, և բժըշ-

կուելու տենջանքով՝ իր հաւատարիմ սուրհանդակին Անանէի պաշտօն տուաւ տանելու Յիսուսի իր հրաւեր խնդրագիրը՝ գրուած յետագայ ոճով :

«Արգար Որդի Արշամայ և Իշխան Աշխարհին Հայոց և Ասորոց Միջագետաց, առ Յիսուս Փրկիչ և Բարերար Հրէաստանի՝ Ողջո՛յն :

«Լսեցի՛ համբաւդ. պատմեցին թէ դուն առանց դարմանի և բուսական դեղերու հիւանդները կը բժշկես, կոյրերու աչքերը կը բանաս, կաղերը կը քաղցնես, բորոտները կը սրբես, դիւահարները կ'ազատես, հինցած ախտերով տառապողները կ'առողջացնես, և մեռեալներուն անդամ կեանք կուտաս : Եւ իմանալով այս ամենը՝ երկու կէտի վրայ հաւատք դոյացուցի. — Կամ դուն Աստուած ես երկինքէն իջած, և կամ Աստուծոյ Որդի՝ որ կրնաս ընել այդ բաները : Արդ՝ աղաչանքով կը գրեմ քեզի, բարեհաճէ՛ դալու բժշկելու նաև զիս : Ես իմացած ըլլալով նաև որ Հրեաները կը տրտնջան քու վրադ և կ'ուզեն չտրչարել քեզ՝ կը հրաւիրեմ որ դուն իմ հիւրս ըլլաս : Ես ունիմ գեղեցիկ փոքրիկ քաղաք մը որ կը բաւէ սեր երկուքին պէտքերուն :»

Արգար իր սուրհանդակին կ'ընկերացնէր նաև Յովհաննէս անուն նկարիչը՝ որու կը յանձնարարէր նկարել Յիսուսի պատկերը՝ եթէ չյօժարեր ան ընդունելու իր հրաւերը (*):

Պատգամաւորները Ծաղկազարդի կիրակի օրը Երուսաղէմ հասան, ճիշտ ա՛յն պահուն երբ ժողովուրդը Քրիստոսի մուտքը կը փառաւորէր նոյն քաղաքին մէջ : Անոնք սպասեցին անոր՝ մինչեւ տաճարէն ելնելը. ի վերջոյ մտան Գամաղիէլի տունը ուր հիւրընկալուեցաւ Յիսուս, և յայտնեցին իրենց խնդիրքը՝ Քրիստոսի աշակերտներէն Փիլիպպոսի : Ա.

[*] Համարողներ կան թէ Անանէ սուրհանդակը նոյնինքն Յովհաննէս նկարիչն է, որ Ասորի բարբառով Հաննէ կը կոչուէր : Բայց մեր յայտնաբերած անշատ բար Անանէն իր նկատման հաւատարիմ սուրհանդակը Արգարու, և Յովհաննէսը՝ մասնաւոր նկարիչ, ինչպէս որ պատմագրեցինք :

Խորենացին առ այս Աւետարանի վկայութիւնը բերելով կ'ըսէ. «Երուսաղէմ եկող հեթանոսներէն ոմանք որ չէին համարձակէր անձամբ մօտենալու Յիսուսի և խօսելու իրենց պատգամը՝ մօտեցան Փիլիպպոսի և ըսին. — Տէ՛ր, կ'ուզենք Յիսուսը տեսնել : Փիլիպպոս ըսաւ Անդրէասին, Անդրէաս և Փիլիպպոս ըսին Յիսուսի, և Յիսուս ըսաւ. — Հասա՛ւ մարդոյ Որդւոյն փառաւորուելու ժամը :» Այսինքն յայտնել ուզեց Յիսուս թէ հասաւ իր խաչելութեան ժամանակը, ինչ որ փառք էր իրեն համար, որմէ վերջ պիտի աւետարանուէր փառքով հեթանոսներու մէջ :

Եւ այս իսկ պատճառին համար Յիսուս չէր կրնար հետեւանք տալ անձնապէս Արգարի հրաւերին : Այսուհանդերձ իր պատասխանին արժանացուց զայն, ինչ որ աննշան պատիւ չէր, և իր կողմէ Թովմաս Առաքեալին ձեռքով գրել տուաւ Արգարի հետեւեալ նամակը.

«Երա՛նի անոնց որ առանց տեսնելու կը հաւատան ինձ, որովհետեւ գրուած է ինձ համար թէ՛ անոնք որ կը տեսնեն՝ չի պիտի հաւատան, և անոնք որ չեն տեսներ՝ հաւատալով պիտի ապրին :

«Հրաւերիդ պատասխանելով կը յայտնեմ թէ ես հոս պէտք է որ կատարեմ ա՛յն ամեն բաները՝ որոնց համար խրկուեցայ, և երբ կատարեմ՝ պիտի երթամ Անոր քով՝ որ զրկեց զիս : Եւ այն ատեն իմ աշակերտներէս մէկը պիտի զրկեմ քու քովդ. նա պիտի բժշկէ քեզ և կեանք պիտի տայ քեզի, ինչպէս նաև քու հետդ եղողներուն :»

Յովհաննէս նկարիչը տեսնելով որ Յիսուս յանձն չառաւ երթալ իրենց հետ, իրեն տրուած պատուէրին համաձայն իսկոյն մեկուսացաւ նկարելու Փրկչին պատկերը իր երիտասարդական տեսքովը : Բայց հազիւ թէ նախագիծը առած էր պատրաստին վրայ, և ահա փոխուած կը տեսնէր Յիսուսը, և կերպարանուած ծերունիի ալեփառ երեւոյթով : Ան կը ջնջէր իսկոյն առաջին սկսածը, և զարմանքով կը սկսէր նկարելու ծերունականը, զոր հազիւ ծրագրած, ահա՛ կրկին փոխակեր-

պուած կը տեսնէր Յիսուսը՝ մանկատի հրաշագեղ պատանիի մը կերպարանքով : Եկարիչը զարհուրած կանգ կ'առնէր , ըմբռնելով թէ անկարելի էր Յիսուսը նկարել իր բուն օրինակին վրայ : Բայց ամէն բանի ծածկագէտը Յիսուս , որ հասկցած էր պատգամաւորներու միտքը , շուտով գթաց անոնց վրայ , և գովելով անոնց հաւատքը , առաւ լուացման սպիտակ անձեռոցը , դբաւ իր աստուածատիպ երեսին վրայ , և ներկայացուց զայն անոնց՝ յօրհեւման տպաւորուած իր տէրունական պատկերովը անթերի և անարուեստ : Ոսկեթել եզերուած վուշեղէն կտաւ մ'էր դաստառակը , մէկ գրկաչափ մեծութեամբ , զոր անսահման ուրախութեամբ ստացան պատգամաւորները Քրիստոսի պատասխանին հետ , և իսկոյն ճամբայ ելան , Եդեսիայ վերադառնալու համար :

Հազիւ թէ քաղաքին մօտեցած էին , յանկարծ պատահեցան անոնց թշնամի ասպատակներ , որոնցմէ իրենց թանկագին աւանդը պահպանելու համար անմիջապէս երկու թրածուն ազիւններու մէջ ծրարելով ձգեցին մերձակայ ջրհորի մը մէջ : Շատ չանցած անոնք անվտանգ մօտան քաղաք , և պատմեցին Աբգարի՝ բոլոր անցքերը : Աբգար մեծ ուրախութեամբ ստացաւ Յիսուսի պատասխանը , մեծարեց իր պատգամաւորները , և հրաման ըրաւ քաղաքի բոլոր բնակչութեանը՝ հանդիսաւոր մեծ թափօրով երթալու յաջորդ օրը հանելու ջրհորէն նուիրական կտաւը : Հրամանը կատարուեցաւ մեծ հանդէսով , և դաստառակը հանուեցաւ անաղարտ , բայց մին երկու ազիւններէն որոնց մէջ պահպանուած էր այն՝ մնացած էր ջրհորին մէջ :

Թափօրը ուրախութեան երգերով դարձաւ քաղաք : Աբգար Յիսուսի անսովորական կարօտովը լեցուած բացաւ դաստառակը , դիտեց զայն , ու դբաւ իր երեսին վրայ : Ազդեցութիւնը հրաշալի եղաւ . ան նոյնժամայն բժշկուեցաւ կիսով չափ , աչքերուն և յօնքերուն մազերը բուսան , և ձայնը որ խանգարուած էր՝ զօրացաւ : Նոյն պահուն արքունականներէ շատ հիւանդներ բժշկութիւն ստացան : Աբգար անշուշտ ա-

նոնց պէս պիտի կրնար կատարելապէս բժշկուիլ , բայց Քրիստոսի խոստումին համաձայն՝ անոր կողմէ գալիք Ս . Առաքեալին էր որ պիտի վիճակէր այս հրաշքին լրացումը , քրիստոնէական հաւատքի լուսաւորութիւնովը :

Նոյն օրը տասնըութը Օգոստոս , որ կը զուգադիպէր Տիրամօր Վերափոխման տօնին , յիշատակութեան տօն սահմանուեցաւ Քրիստոսի անձեռագործ Դաստառակին :

Ք .

Ա.Բ.Գ.Ա.Ր Ա.Ռ.Ա.Զ.Ի.Ն ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ Թ.Ա.Գ.Ա.ԻՈՐ

ՆԻ

Ա.Դ.Դ.Է ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Քրիստոսի համբարձումէն վերջ առաքեալները և եօթանասուն երկու աշակերտները Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան շնորհքովը արիացած , երբ հեթանոս երկիրներու առաքելութիւնը վիճակաւ կը բաժնէին իրեն մէջ , ըստ կարեւոր պատմագիրներու աւանդութեանց՝ տասներկու առաքեալներէն Ս . Թադէոս Ղեքէոսի՝ այն է Յուդա Յակոբեանի վիճակեցաւ հիւսիսային կողմերու քարոզութիւնը : Կան ուրիշ պատմագիրներ որոնք կ'աւանդեն թէ եօթանասուն երկու աշակերտներէն Ս . Թադէոս երկուորեակին էր որ վիճակած էր այդ պաշտօնը , և թէ Ս . Թովմաս՝ տասներկու առաքեալներէն , յիշելով Յիսուսի խոստումը Աբգար թագաւորին , միւս առաքեալներու հետ համաձայն խրկած է իր երկուոր-

եակ եղբայր Ս. Թադէոս Դիդիմոսը բժշկելու Աբգարը, և լուսաւորելու զայն և իր աշխարհը: Մեր Ս. Թադէոս Առաքեալի ինքնութեանը մասին եղած աւանդութիւնները մանրամասնած ենք Նախածանօթութեան գլխոյն մէջ:

Արդ, Հայաստանի հոգեւոր հայր Ս. Թադէոս Առաքեալ իր սեպհական վիճակի քարոզութեանը սկսելու համար հասած էր Միջագետքի Հայոց և Ասորոց մայրաքաղաքը Նզեսիս, ուր էր Աբգար՝ տիրողը երկրին: Ս. Թադէոս, ըստ մեր մատենագիրներու պատմագրութեան, իր հետը կը բերէր այն աստուածամուկ հրաշալի գեղարդը որով Քրիստոս խոցուած էր Խաչին վրայ [*]:

Եղեսիոյ մէջ Ս. Առաքեալը իջեւանեցաւ հրէական ցեղէ Տուբիայ Բագրատունի անուն Հայոց նախարարին տունը, առողջացուց զայն ինչպէս նաև ուրիշներ, և լուսաւորեց Աւետարանի քարոզութեամբ: Աբգար լսելով անոր համբաւը, հասկցաւ իսկոյն թէ այս ա՛յն առաքեալն է որու համար գրած էր Յիսուս, և ջերմ փափաքով արքունիք հրաւիրեց զայն:

Երբ Ս. Թադէոս ներկայացաւ իրեն, Աբգար հրաշալի ազդեցութեամբ մը տեսաւ անոր զէմքը լուսափայլ, գլուխը արքայական ոսկի թագով, և ահաբեկ ինկաւ երկրպագեց անոր առջև, մինչդեռ իր աւագանին՝ տեսիլքին անետղեակ ըլլալով՝ կը մնար զարմացած: Աբգար սքանչացած՝

« — Դո՛ւն ես, հարցուց, աշակերտը օրհեալ Յիսուսի՝ զոր խոստացաւ զրկելու ինձ, և կրնա՞ս բժշկել զիս: »

« — Եթէ հաւատաս կարողութեանը Աստուածորդւոյն Յիսուսի՝ պատասխանեց Ս. Առաքեալը, կ'ստանաս խնդիրքդ: »

« — Ես հաւատացի իրեն և իր Հօր Աստծոյն, յարեց Աբգար, և ուզեցի իմ գօրքերովս զալ կոտորելու այն Հրեաները որ զինքը խաչեցին, բայց չկրցայ՝ որովհետև անոնք Հռովմայեցոց հպատակ էին: »

[*] Տես Յիշատակարան, Ս. Գեղարդայ վանք:

Ս. Թադէոս ձեռքը դնելով Աբգարի վրայ կատարեալպէս բժշկեց զայն իր հիւանդութենէն: Ան բժշկեց նաև Աբգրի անդամալոյծը որ երեւելի արքունական մ'էր: Եւ այնուհետև օրըստօրէ հրապարակային քարոզութեամբ լուսաւորեց ժողովուրդը, զոր մկրտեց թագաւորին հետ: Կուսքերու մեհեանները փակուեցան, արձանները վերցուեցան, և սուրհոյնութեան կամ հալածանքի՝ քրիստոնէութիւնը սկսաւ ծաւալիլ շուտով: Այն ատեն Ս. Թադէոս, բոլոր առաքեալներէն առաջ հիմնեց առաջին քրիստոնէական եկեղեցին Նզեսիոյ մէջ, նուիրուած Ս. Աստուածածնայ անունին, ուր փոխադրուեցաւ Քրիստոսի անձեռագործ Դաստառակը:

Իսկոյն Քրիստոնէական պաշտամունքի համար քահանաներ կարգուեցան: Իսկ Աբգէ արքունի խոյրարարը՝ ցեղով Բագրատունի, որ Ս. Առաքեալին աշակերտն էր, եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Ս. Թադէոս աւանդելով անոր իր գրաւոր պգուչական կանոնները, յանձնեց նաև իր հօտը, գործակից լալով իր աշակերտներէն մէկ քանին, ապա օրհնեց թագաւորն ու ժողովուրդը, և իր քանի մը աշակերտներուն հետ անցաւ դէպի Բարձր Հայաստան, հետը տանելով մասնաւոր հրովարտակ Աբգար թագաւորէն առ իր քեռորդին Սանատրուկ, որ Աբգարի կողմէ իշխան կարգուած էր այն տեղերուն, ու կը նստէր Արտազ գաւառի Շաւարշան քաղաքին մէջ:

Սակայն Աբգար թագաւոր որ տակաւ կը վառէր Քրիստոնէական սիրով, բաւական չի համարեց միայն իր երկրին դարձը. ան կը փափաքէր ճշմարտութեան քարոզիչը ըլլալ նաև իր բարեկամ ազգերու՝ Հռովմայեցիներուն, Պարսիկներուն և Ասորիներուն: Եւ այս նպատակաւ, Հռովմայեցոց Օգոստոս կայսեր և անոր յաջորդին Տիրերիոսի հետ մեծ ընտանութիւն ունենալուն, գրեց այս վերջինին ինքնագիր նամակ մը, որու մէջ կը յիշեցնէր թէ ի՜նչպէս Պաղեստինի հրեաները խաչած էին Քրիստոսը՝ իրենց բարերարը, կը նկարագրէր անոր հրաշալի մահուան պարագաները, երեքօրեայ

յարութիւնը, և ա՛յն հրաշքները՝ որ կը գործուէին իր աշակերտներուն կողմէ: Արգարի նոյն նամակաւ կը խնդրէր արժանապէս պատժուիլը այդ Հարագործներուն, և կը պահանջէր որ հրովարտական ծանուցուի ամեն կողմ՝ Քրիստոսի Աստուածութիւնը:

Տիրերիոս կայսրը որ վերոյիշեալ տիեզերահռչակ անցքերուն տեղեակ էր, չհակառակեցաւ Արգարի այս պանծալի նամակին, բայց չկրցաւ գոհացնել Արգարը՝ իր տուած պատասխանովը, որու մէջ ան կ'ըսէր թէ պատրաստ էր ճանշնալու Յիսուսը իբր մին իրենց աստուածներէն՝ եթէ Հռովմայեցւոյ ծերակոյտը տար առ այդ իր հաւանութիւնը: Տիրերիոս կայսեր պատասխանը առ Արգար թագաւոր՝ հետեւեալն էր:

«Շնորհակալութեամբ կարգացի նամակդ: Կանուխէն լսած էի, ինչպէս որ Պիղատոս ևս հաստատած էր, Քրիստոսի հրաշքներու համբաւը, և իր յարութիւն տունիէ վերջ՝ շատերու կողմէ Աստուած ճանչցուելու պարագոն: Ես կը փափաքէի ընդունիլ քու հաւատքդ, բայց ծերակոյտը՝ որու քննութիւնով և հաւանութիւնովը միայն նոր աստուածներ կրնանք ճանչնալ և ընդունիլ, այս խնդրին մէջ նախաձեռնարկող ինք չըլլալուն համար արհամարհոտ վերաբերում ունեցաւ: Բայց ես հրամայեցի հաւատացեալներուն ազատօրէն պաշտելու Յիսուսը: Իսկ հրեաները որ միա՛յն մեծաբանքի արժանի բարերար մը իբր մահապարտ խաչեցին, ես արժանապէս պիտի պատժեմ երբ դառնամ Սպանիացւոյ հետ իմ վերահաս պատերազմէս:»

Արգար թագաւոր այս պատասխանին մէջ հեգնական գտաւ ծերակոյտին վարմունքը, եւ նախանձայոյզ հաւատքով խեղոյն Տիրերիոս կայսեր խրկեց երկրորդ նամակ մը, որու մէջ՝ «Եթէ չես բարկանար, կը գրէր, շատ աշպանելի կը գտնեմ ձեր ծերակոյտի ընթացքը, որ կը կարծէ թէ սուտ աստուած մը աստուածացնելու պարագային մէջ կը գտնուի:» Իսկ առանց կայսեր հրամանին հրեաներու կամքը կատարող

Հարեոյցապարտ Պիղատոսին համար կը պահանջէր անարգալից պաշտօնանկութիւն:

Բացի այս նամակէն, Արգար գրեց նաև նոյնիմաստ յորդորական մը իր ազգական Պարթև Արշակունի ցեղէն Պարսից Արտաշէս թագաւորին որդւոյն, Ասորեստանի մանկատի ներսէն արքային, որ Բաբելոն կը նստէր, և որու կը յանձնարարէր ընդունիլ իբր բժիշկ և Լուսաւորիչ՝ Սիմօն Կանանացին, Քրիստոսի Առաքեալը, որ քարոզչութեամբ նոյն կողմերը կը գտնուէր: Միւսնոյն յանձնարարութիւնը կրկնեց նաև անոր հօրը՝ Պարսից Արտաշէս թագաւորին: Եւ սակայն Արգար, որ իր այս նամակներու օրինակը պահել տուած էր իր դիւանին մէջ, անոնց պատասխանը դեռ չստացած՝ վախճանեցաւ Քրիստոսի 37 թուականին: Ինքը եղաւ բարերարը և արմատը բարեաց իր աշխարհին, ըլլալով բոլոր հեթանոս ազգերու մէջ առաջին հաւատացեալ թագաւորը: Ազդէ Հայրապետ քաղաքի բոլոր ժողովուրդին հետ կատարեց անոր յուղարկաւորութիւնը և թաղումը մեծ սգահանդէսով:

Որչափ ատեն որ ողջ էր Արգար, Ազդէ Հայրապետի առաքելականը պաշտօնը յաջողութիւն գտաւ ո՛չ միայն Եդեսիոյ և Միջագետքի՝ այլ նաև Ասորեստանի, Մարաց և Պարսից երկիրներուն մէջ: Ս. Թագէտէ վերջ Ազդէ Հայրապետ առաջին եպիսկոպոս ճանչցուած էր տեղւոյն Հայոց և Ասորւոց կողմէ, բայց Արգարի մահուամբ Քրիստոնէութիւնը հաւրածանքի ենթարկուեցաւ անոր յաջորդներուն կողմէ, իր թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ. որդին՝ Անանուն՝ իշխեց Եդեսիոյ և Միջագետքի վրայ, և քեռորդին Սանատրուկ՝ թագաւորեց ա՛յն երկիրներուն վրայ՝ որոնց իշխան կարգուած էր Արգարի կողմէ: Անանուն և Սանատրուկ մնալով կռապաշտ, սկսան հալածել քրիստոնեաները, և խափանել անոնց պաշտամունքը: Այս միջոցին էր որ Ազդէ հայրապետ քաղաքին պարիսպին մէջ ծածկել տալով ազատեց Քրիստոսի Դաստառակը Անանունի ձեռքէն:

Այս դատան թագաւորը սակայն, որ միջոց կը փնտռէր վտանգելու Հայրապետին կեանքը, չուտով առիթը գտաւ: Յիշեց թէ Ադգէ Հայրապետ իր հօրը Արգարի խոյրաբարն էր, և հրամայեց որ իրեն համար ևս խոյր պատրաստէ: Հայրապետը աներկիւզ մերժեց անոր հրամանը, պատասխանելով որ իր հօրը հաւատքը ուրացող մարդուն խոյր չէր կրնար չինել: Թագաւորը բարկացած հրաման տուաւ իր զինակրին՝ երթալ սուրով կտրելու անոր սրունքները: Դահիճը գործադրեց հրամանը, երբ Հայրապետը եկեղեցւոյ մէջ աթոռին վրայ նստած կը քարոզէր ժողովուրդին: Հայրապետը վախճանեցաւ իսկոյն:

«Բայց, կը գրէ Ս. Խորենացին, Աստուածային վրէժ- խնդրութիւնը չուտով պատժեց Սուրբ Հայրապետին սպան- նիչը: Քիչ ատեն վերջ Անանուն երբ զբաղած էր իր պալա- տին վերնայարկի սիւններէն մին կանգնել տալու, յանկարծ սիւնը աշխատողներու ձեռքէն սպրդելով ինկաւ անոր վրայ, և ջախջախեց երկու սրունքները. մահը անմիջական եղաւ:»

Այս մահուան վրայ Եդեսիոյ բնակիչներէն պատգամաւո- րութիւն մը ներկայացաւ վերին Հայաստան՝ Սանատրուկ թագաւորին, և հրաւիրեց զայն տիրելու երկրին, ինչպէս նաեւ արքունի գանձին, փոխարէնը խնդրելով միայն ազա- տութիւն Քրիստոնէական հաւտքին զոր բնդունած էր Եդե- սիայ: Սանատրուկ նախ առ երեսո հաւանեցաւ, բայց վերջը ո՛չ միայն հալածեց քրիստոնեաները, այլ նաեւ բնաջնջեց Արգարի բոլոր մանչ տղաքները, և տարագրեց աղջիկները: Իսկ Արգարի թաղուհին՝ Տիկնանց Տիկին բարեպաշտուհին Հեղինէ՝ որ իրեն շատ բարիքներու պատճառ եղած էր, խրկեց Խա- ռան քաղաքը. առանց զրկելու զայն իր ինչքեցէն և հարըս- տութենէն: Բայց Հեղինէ թագաւորն որ բարեպաշտ էր Ար- գարի նման, չուզելով բնակիլ կռապաշտներու մէջ, գնաց Երուսաղէմ, և հոն տիրող սովի միջոցին իր բոլոր հարըս- տութիւնը վաճառելով, Եգիպտոսէն ցորեն բերել տուաւ և բաշխեց աղքատներուն, ինչպէս որ կը վկայէ Յովսեփոս պատ- միչը: Հոն վախճանեցաւ Հեղինէ թագաւորին, և իր գերեզ-

մանը ցոյց կը տրուի մինչև այսօր Երուսաղէմի դրան առջև: Բոլոր այս անցքերու միջոցին Քրիստոնէութիւնը չը պակսե- ցաւ Եդեսիայ մէջ, և Ս. Թադէոսի աթոռակալ Ս. Ադգէ Հայրապետի հօտը չմնաց անհովիւ: Իր առաքելաւանդ կա- նոններու նախատիպը ցարդ կը մնայ դրոշմուած Հայ Եկե- ղեցւոյ կանոնադրութեանց մէջ:

Պ.

ԸՆԹԱՅՔ ՔԱՐՈՋՈՒԹԵԱՆ

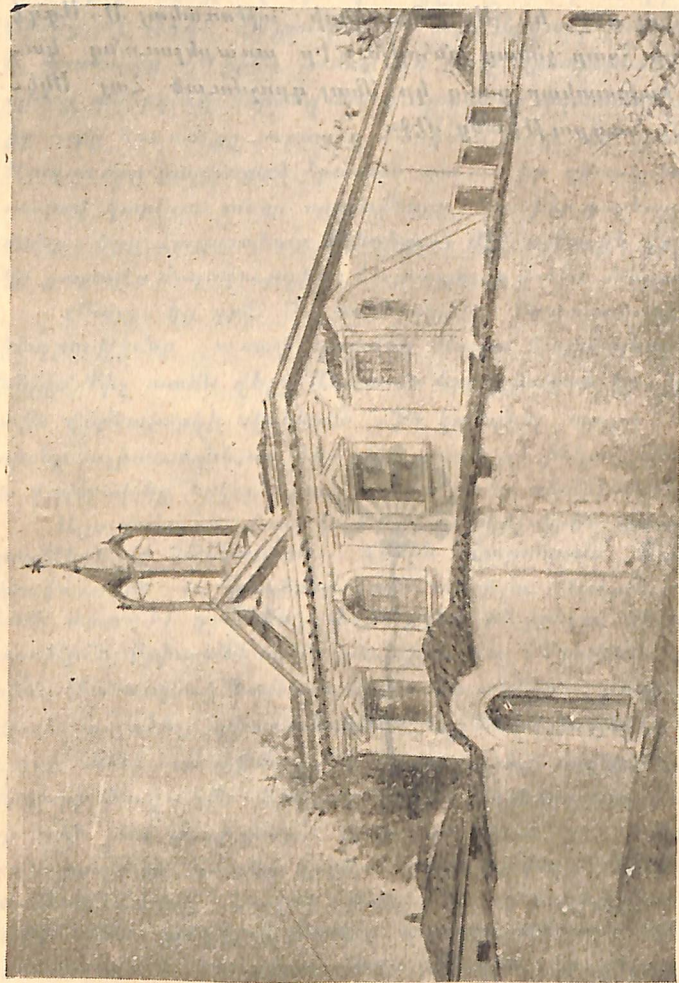
Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻՆ

Ս. Թադէոս Առաքեալ եղեօխայէ մեկնելէ վերջ իր մէկ քանի աշակերտներուն հետ գնաց Հայոց Աշխարհի ներսերը, մինչև Շաւարշան, մայրաքաղաքը Արտազ գաւառին, ուր կը նստէր Սանատրուկ, արքունի իշխանը և փոխանորդը Արզար թագաւորին, որու կողմէ մասնաւոր հրովարտակով կը ներկայանար Ս. Առաքեալը:

Հոն շարունակեց իր սքանչելի քարոզութիւնը, և շատերը հաւատացեալ ըրաւ: Եւ այն ինքն Սանատրուկ թերեւս անհաւատ չպիտի մնար՝ եթէ կանխաւ այդպէս մտադրած չըլլար, որովհետեւ գիտէր որ իր կռապաշտ նախարարները հաւատացեալ թագաւորի մը հպատակիլ չպիտի ուզէին, և այս պատճառաւ իսկ նախընտրեց մնալ կռապաշտ, և թոյլ չի տուաւ Ս. Առաքեալին՝ քարոզել երկար ատեն իր քաղաքին մէջ:

Ս. Թադէոս հոն ձգելով իր աշակերտներէն Ջաքարիան, գնաց չրջելու Հայոց Աշխարհի այլ և այլ կողմերը, մինչև Աղուանաց սահմանները: Ամեն կողմ հեթանոսութեան խաւարը կը տիրէր, և քիչեր միայն յօժարեցան ընդունելու Քրիստոնէութեան լոյսը: Այդ նորադարձներէն ընտրանօք քահանաներ ձեռնադրեց, գէթ ծածկաբար ամրացնելու համար նորահաստատ հաւատքը: Կապաղովկիական Կեսարիոյ մէջ իր հաստատած ուրոյն եկեղեցիին վրայ իր Թէոփիլոս աշակերտը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որու յաջորդած են ուրիշ եպիսկոպոսներ առաքելական չափով: Այս միջոցին պատահեցաւ Արզար թագաւորին մահը, և Սանատրուկ թագադրութեան հանգէս ընելով, թագաւորեց Մեծ Հայաստանի վրայ, ուր

Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԵՒ ԲԱՐԴՈՒՆԱՍԵՐԻՆ ՈՒՆԵՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻ ԵՒ ԴԵՐՆԱՆԻ ԵՒ ԴԵՐՆԱՆԻ ԵՒ ԴԵՐՆԱՆԻ

հաստատեց հեթանոսական պաշտամունքը: Քիչ ատեն վերջ Անանուն՝ Աբգար թագաւորին որդին և յաջորդը ևս արկածով մեռնելով, Սանատրուկ տիրեց նաև անոր երկիրներուն, ու եղաւ անարկու իշխող մը:

Այդ ատենները Ս. Թադէոս Առաքեալ որ Միջագետքի մէջ իր աշակերտներուն այցելելու գացած էր, այնտեղ պատահեցաւ Հռովմայեցի արքայազուն հինգ ղեսպաններու, որոնք Հայոց նոր արքայ Սանատրուկը տեսնելու կ'երթային մասնաւոր պաշտօնով: Ասոնք լսելով Ս. Առաքեալին քարոզութիւնը, և տեսնելով գործած հրաշքները՝ հաւատացին և մկրտուեցան: Իրենց գլխաւորը Սուխուսի, որ կը նշանակէ Ոսկի, քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Ասոնք այնուհետեւ լքելով իրենց ղեսպանութեան պաշտօնը՝ հետեւեցան Առաքեալին: Ի վերջոյ հինգն ևս, ճանչցուած ՈՍԿԵԱՆՔԻ անունով, առանձնացան Եփրատ գետին ափունքին մօտ՝ Ծաղկեայ կոչուած լեռան վրայ:

Ոսկեանք Ս. Թադէոս Առաքեալին վկայաբանութենէն քառասուն երեք տարի վերջը Սանատրուկի որդի Արտաշէս թագաւորին օրովը ելան իրենց մենաստանէն, գնացին արքունիք Քրիստոնէութիւն քարոզելու: Հոն երեւելի արքունականներէ ոմանք իրենց գլխաւորին՝ Սուքիասի հետ հաւատացեալ եղան և հետեւեցան Ոսկեանց. ասոնք ճանչցուած ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՔԻ անունով, բոլորը ազգական էին Արտաշէս թագաւորին Տիկնոյ, Ալանայ Սաթենիկ թագուհիին:

Արտաշէս թագաւոր այս անցքերու միջոցին պատերազմի գացած ըլլալով բացակայ էր: Իր որդիքը արքունիքի կարեւոր աւագանիէն՝ Սուքիասեաններէն չգրկուելու համար, խնդրեցին անոնցմէ արքունիք վերադառնալ: Սուքիասեանք մերժեցին անոնց հրաւերը: Այն ատեն Արտաշէսի որդիքը այս գրկանքին իբր պատճառ՝ սրով սպաննել տուին Ոսկեանքը, բայց խնայոցին Սուքիասեաններուն, իրենց մօրը ազգական ըլլալնու համար:

Սուքիասեանք, տասներօթը անձ, չուղելով մնալ այլևս

հոն, գացին դէպ ի վաղարշապատ, առանձնացան Սուկաւէտ լեռան վրայ (Քէօսէ Տաղ), ուր նահատակուեցան ի վերջոյ Ալանայ Դատիանոս թագաւորին կողմէ, քառասուն և ութը տարուան խտամբեր ճգնութենէ մը վերջ:

Սանատրուկ բոլոր Հայոց թագաւոր ճանչցուելէ վերջ Ս. Թադէոս Առաքեալ երկրորդ անգամ գնաց Արտաղ գաւառ իր աշակերտները սրտապնդելու համար: Ան, ինչպէս որ լիշուած է նախորդ գլխուն մէջ, իր հետը կը բերէր Քրիստոսի Աստուածամուխ հրաշալի Գեղաբոյ: Սանատրուկ Ս. Առաքեալին բոլոր հրաշքներուն ականատես ըլլալով հանդերձ լուռ կը մնար, բայց պալատականներէն շատեր կ'երթային լսելու անոր Աւետարանի անոյ ջարդութիւնը, կ'սքանչանային գերբնական ա'յն մեծ զօրութեանը վրայ, որով կ'արդիւնաւորուէին անոր խօսքերը: Անոնք կը տեսնէին բորոտներու սրբուիլը, կաղերու քալելը, դիւահարներու սոսնձահարիլը, և առհասարակ ամեն հիւանդներու առողջանալը՝ Քրիստոսի միակ անունին արտաբերումովը, որու կը հարկադրուէին նուիրել իրենց սրտերը, դառնալով ջերմեռանդ հաւատացեալներ:

Աւելի մեծ սքանչելիքներու շարք մը եղան Ս. Առաքեալին քարոզումը Ս. Սանդուխտ Կոյսի դարձը, վերջին քարոզը, և երկու մեծ վկայաբանութիւններու պարագաները, մանրամասնուած յաջորդող երկու գլուխներուն մէջ, որոնց մէջ բացայայտ կերպով կը տեսնուի Քրիստոսի փրկարար կամքը Հայոց Աշխարհի լուսաւորութեան գործին մէջ, և այս՝ իր սիրելի Առաքեալին, Ս. Թադէոսի աղաչանքին, ջանքերուն և մեծ մարտիրոսութեանը շնորհիւ (*):

[*] Մեր բոլոր կարեւոր մատենագիրներու համաձայն, նաեւ Հ. Մկրտիչ վ. Աւգերեան իր լիակատար վարք Սրբոցին մէջ շատ գեղեցիկ ոճով կ'ամփոփէ այս վերջին անցքերու նկարագրութիւնը, Ս. Առաքեալին և Ս. Սանդուխտ Կոյսի աղօթքներովր Քրիստոս ձեռնտու կ'ըլլայ Ս. Առաքեալին վանելու Հայոց Աշխարհէն սատանայի կռապաշտութեան խաւարը: Մենք շատ ոգեւան գտանք հետեւի վերոյիշեալ նկարագրականին, ներկայացուած ազատ հետեւողութեամբ յաջորդ երկու գլուխներուն մէջ:

ՇԱՐԱԿԱՆ

ՍՐԲՈՒՀԻ

ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍԻ

Քեւ պարծի այսօր Սուրբ Եկեղեցի, ո՛վ վկայուի Ս. Սանդուխտ. որ զնայրախնայն քո թողի զպաշտօն, վասն Քրիստոսի հեղեղ զարիւն քո սուրբ:

Աշակերտեցար Առաքելոյն Թադեոսի, եւ ի հաւաստւ անարիստ հաստեցար. ո՛չ խառնակեցով ընդ հերանոսախն պաշտօնան, արժանի եղի վերանալ առ Հայր:

Որ զՏիկնութեանն քո թողի զիստս, եւ աստուծային փառօք զարդարեցար, այսօր դասակցեալ ընդ գուարթունս երկնից. վասն մեք առ Տէր բարեխօսեալ:

Դ.

Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ

Քրիստոսի առաջին վկայունի մանկատի Կոյսը Սանդուխտ՝ այսպէս կոչուած Սանատրուկի դուստր իմաստով, տաճաներէն տարեկան էր, կամ քիչ մ'աւելի (*), տեսքով չատ գեղեցիկ, հասակաւ վայելուչ և չատ մտացի:

Սանդուխտ երբ լսեց Ս. Թադէոս Առաքելուն հրաշալի քարոզութիւնը, հմայուեցաւ: Ան գիշերանց արքունիքէն ելնելով կ'երթար մեծ եռանդով ունկնդրելու Աւետարանի խօսքերը: Քանի կը սովորէր Քրիստոսի վրկական խորհուրդը, հագին կը համակուէր անոյշ ազդեցութիւնով, ու լալով կ'իյնար կը համբուրէր Ս. Առաքելին ոտքերը, իր հոգեւոր հայրը կը կոչէր զայն, և չէր բաժնուէր անկէ օրերով: Ան կապարեալպէս տողորուած էր Քրիստոսի սիրովը: Ս. Առաքելալ տեսնելով անոր ջերմեանդ նուիրումը, մկրտեց զայն Ամենասուրբ Երրորդութեան անունով: Եւ ահա նոյն միջոցին երկնային լոյս շողաց Սանդուխտ Կոյսին վրայ, և լըսուեցաւ խրախուսական ձայն որ ըսաւ.

«Ուրախ եղիք, զովելի Կոյս և բարի՝ Հարս երկնաւոր փեսային:»

Այս հրաշալի հանդէսին ականատես եղողներէն շատեր իսկոյն հաւատացեալ եղան: Բայց արքունական քուրմերէն ոմանք վազելով՝ Սանատրուկի պատմեցին եղելութիւնը: Չարասիրտ թագաւորը հրամայեց անմիջապէս ձերբակալել Ս. Առաքելալ, ծեծելով բանտարկել զայն՝ գլխաւոր հաւատացեալներու և Սանդուխտի հետ, իսկ մնացեալ նորադարձները սրէ անցնել:

Հագիւ թէ հրամանը գործադրուած էր, յանկարծ երկնաւոր ահագին նշան յայտնուեցաւ, ու շրջուցիչ ճառա-

[*] Հաւանականաբար տաճանէնք տարեկան, կամ քիչ մը պակաս, բայց ո՛չ աւելի:

գայթ մը լուսաւորեց նահատակներու մարմինները : Զայտեաներով շատեր հաւատքի եկան , իսկ անհաւատները ահաբեկ չլացած , չկրցան ձերբակալել Ս . Առաքեալը : Ան այդ միջոցին յայտնապէս կը խշախուսուէր իր Տիրոջմէն՝ Յիսուսէ , որ բարձրերէն երեւալով՝ այսպէս կը ձայնէր .

« — Արիացի՛ր , Թադէ՛ոս , ես քեզի հետ եմ , և պիտի փրկեմ գլեդ : »

Ս . Թադէոս , ի տես իր անձկալի վարդապետին , աննկարագրելի խինդով լեցուած , գետին ինկաւ , և արտառուագին . « — Տէ՛ր իմ , և Աստուած իմ , աղերսեց , մի՛ թողուր զիս առանձին : Գու հրամանաւդ եկայ այս բարբաւրոս աշխարհը , քու պատուէրիդ համաձայն քարոզեցի Ս . Աւետարանդ , բայց ահա ինձի մտիկ ընել չեն ուզեր , քու հաւատացեալներդ սպաննեցին , ոմանք տանջելով բանտարկեցին , և զիս կ'ուզեն ձերբակալել , բայց ահա անգոր մնացին քու ահաւոր փառքէդ սասանած : »

« — Փութացի՛ր , խրախուսեց Փրկիչը , մօտեցի՛ր անոնց , և համբերէ . շատ նեղութիւն ունիս կրելիք , և շատ քիչեր միայն պիտի ընդունին հոս իմ հաւատքս , բայց ես պիտի ընդունիմ և պահպանեմ զանոնք , և իմ անունիս համար մեռնողներուն՝ հանգիստի տեղ պիտի չնորհեմ Հայրենի տանս մէջ : »

« — Եւ ես , աղերսեց Ս . Թադէոս , կը տենչամ տեսնալ Աստուածութեանդ յոյսը , լուսեղէն փառքիդ երկնաւոր սիրովը լեցուելու համար : »

« — Հրճուէ՛ խնդութեամբ , պատառիսանց Տէրը , պիտի կատարեմ խնդիրքդ : »

Եւ օրհնելով զայն՝ վերացաւ :

Գիշերը Ս . Առաքեալը կամովին , և մեծ ցնծութեամբ գնաց արքունի բանտը ուր պահուած էին Սանդուխտ Կոյս և ազնուական հաւատացեալները : Բանտին դուռները բացուեցան ինքնին . Ս . Թադէոս ներս մտաւ , ողջունեց զանոնք քսելով . « Սաղաղութիւն ձեզ , ո՛վ սիրելիները Քրիստոսի : »

Կալստուորները հիացած՝ ոյժ առին : Սանդուխտ Կոյս այնտեղ իր ոսկեղէն գօտիին և զարդերուն տեղը , ծանր չղթաներ կը կրէր վրան : Ս . Առաքեալը մօտեցաւ անոր , համբուրեց չղթաները , « — Երանի՛ քեզի , ըսաւ , դուստր երկնաւոր Թագաւորին : »

Սանդուխտ Կոյս խոնարհելով համբուրեց Ս . Առաքեալին ոտքերը . ան կը տենչար անգամ մ'ալ լսելու անոր հոգեպարար քարոզը , սիոփուելու , մինչեւ վերջը անձնուէր փառաւ համար : Ս . Առաքեալը , հրահանգիչ խրատականով մը քաջալերեց զայն .

« — Զօրացի՛ր , ըսաւ , մղէ՛ հաւատքի առաքինի կռիւը . հաստատէ՛ սիրտդ Քրիստոսի սիրովը , և իրմէ օգնութիւն հայցէ : Ան պիտի համնի ու զօրացնէ քեզ , և ամօթահար պիտի ընէ քու հալածիչներդ : Այլ ևս քաղցր չթուի՛ քեզի երբեք աշխարհի սէրը՝ որ վաղանցիկ է : Ամրացի՛ր Քրիստոսի հաւատքովը , յոյսովը և սէրովը . այնուհետեւ չարը չպիտի մօտենայ քեզի , և չպիտի կրնայ խախտել սրտէդ յաւիտեանական և անանց ուրախութեան յոյսը , զոր պիտի վայելես Յիսուս Քրիստոսի Աստուծոյ սիրելիներուն հետ , իր անուհին նուիրուած կամաւոր նահատակութեանդ շնորհիւ : »

Ս . Թադէոս Քրիստոսի սիրովը սրտապնդեց նաեւ ամենքը , և հրամայեց լուսթեամբ աղօթել : Անոնց հետ և ինք բազկատարած կ'աղօթէր այսպէս .

« Կը գոհանամ քեզմէ , Տէ՛ր իմ Յիսուս Քրիստոս , Միածին Որդի Աստուծոյ , որ եկար փրկելու մարդկային ազգը : Նայէ՛ հիմայ քու երկնաւոր բնակարանէդ՝ քու աղախնոյդ Սանդուխտին վրայ , և օգնէ՛ իրեն և իր ընկերներուն՝ իրենց յառաջիկայ քննական հանգէսին միջոցին : Ծագէ՛ Աստուածային լոյսդ անոնց վրայ , և ամօթահար ըրէ խաւարամուլ հակառակորդը : Յցո՛ւր քու հրաշքդ իրենց տկար մարմիններուն վրայ , որովհետեւ քեզի նուիրուած են , ու թող յաղթական հանդիսանան իսպառ քու ահեղ անունովդ , որ կը

կոչուիս և ես իսկապէս Աստուածը աստուածներուն, և Տէրը տէրերուն: Գեղ փառք մշտնջենական:»

Հաղիւ թէ Ս. Առաքեալը լրացուցած էր իր աղօթքը, յանկարծ ռաստիկ որոտումով մը բացուեցաւ բանտին ձեղունը, և երկինքէն լոյս մը՝ աւելի պայծառ քան արեգակը, ճառագայթեց ներս: Չայն մը կ'ընկերանար լոյսին, աւետիսի ձայն մը՝ ուղղուած նահատակներուն:

«Բաջալերուեցէ՛ք, հաստա՛տ մնացէ՛ք, ես պիտի ընդունիմ զձեզ. և դու, Սանդուխտ, որ ինծի հետեւեցար և աշխարհի պատիւը անարգելով զիս Հայր կոչեցիր, իմ գերազանց լոյսովս պիտի պայծառացնեմ զքեզ:»

Կալանաւորներու շղթաները ինքնին քակուած էին, և անդամները առողջացած: Բոլորը միաբան կանգնած սկսան փառարանական աղօթքի:

«Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, ո՛վ մեր Աստուածը, կը գոհանոնք քեզմէ որ կենսատու այցելութիւնովդ զմեզ մոլորածներս փնտռեցիր, և ազատեցիր կռապաշտութենէ: Դուն յաղթական հանդիսացուցիր զմեզ աներեւոյթ թշնամիին վրայ, և սքանչելի տնտիւքովդ մխիթարեցիր զմեզ: Արդ և մենք մեր անձերը քե՛զ միայն կ'ընծայինք. ընդունէ՛ զմեզ իբրեւ պատարագ անուշահոտ:»

Բանտապանները բացայայտ հրաշքի տեսիլքէն զարհուրած, վազեցին դէպի բանտին դուռները, բաց գտան զանոնք, ու ներս նայելով տեսան հոն Ս. Թադէոս Առաքեալը որ բանտարկեալներուն հետ կ'աղօթէր: Սարսափով ներս մտան, ինկան անոր առջև:

«Մենք ես, կ'ըսէին, կը հաւատանք քու քարոզած Աստուծոյդ, ո՛վ Սուրբ, ընդունէ նաև զմեզ. և միացուր քու հաւատացեալներուդ:»

Անոնք դարձեալ պաղատագին կը փարէին անոր ոտքերուն, և լալահառաչ,

«— Թողութի՛ւն տուր մեզի, կ'ըսէին, ո՛վ Սուրբ Աս-

տուծոյ. մենք ո՛չ թէ մեր կամքովը, հապա անօրէն թաղաւորէն վախնալով է որ ակամայ այս ծանր տանջանքներուն ենթարկեցինք Աստուծոյ ծառաները: Բայց երբ տեսանք բարձրեալ Աստուծոյ փառքը, որուն քարոզողն ես, հաստատապէս գիտցանք թէ նա՛ է երկնքի և երկրի Արարիչը, ու կը հաւատանք անոր բոլոր անօրինութիւններուն. կը խոստովանինք իր Աստուածութիւնը, և այսուհետև ո՛չ ոք կրնայ բաժնել զմեզ Անոր պաշտամունքէն. ո՛չ բանտ, և ո՛չ նեղութիւն: Օ՛ն ուրեմն, Սո՛ւրբ Աստուծոյ, միացուր նաև զմեզ Քրիստոսի գունդին մեր բոլոր պարագաներովը, մի՛ գուցէ քու Աստուծոյ փառքին սարսափէն չանթահար կորսուինք:»

Ս. Առաքեալը հասկցաւ որ անոնք աստուածային կոչումին արժանացած էին, քաջալերեց զանոնք. «— Մի՛ վախնաք, եղբայրներ, ըսաւ, մեր Տէրը մարդասէր և ողորմած է. նա խնչպէս ձեր, նոյնպէս և բոլոր մեղաւորներու դարձին կը սպասէ. նա սիրեց զձեզ, և իր սքանչելի լոյսը ծագեց ձեր սիրտերուն մէջ. արիացէ՛ք ուրեմն Քրիստոսի հաւատքովը, մոռցէ՛ք այլևս ձեր սնտոի և դիւային մոլորութիւնը, և աղօթեցէ՛ք:»

Իսկ ինքը վեր վերցնելով գլուխը, հառաչեց և աղօթեց այսպէս.

«Ո՛վ Հայր երկնաւոր, դո՛ւն պահպանէ նաև ասոնք որ քու Միաձնիդ շնորհիւր ճանչցան զքեզ և քու սուրբ կոչումիդ արժանացան. մի՛ թողուր որ աջ կամ ձախ խոստորին անոնք. բեւեռէ՛ անոնց սրտին մէջ քու ջերմեանդ գութդ, և ազատագրէ՛ զանոնք քու սիրելի Որդւոյդ սիրոյն համար:»

Նոյն գիշերը բանտապանները ընտանեօք և ամբողջ պարագայիւ ընդամենը երեսուն երեք հոգի մկրտուեցան:

Իսկ ստատանան որ ամեն բարի յառաջդիմութեան մը անջնաւոր հակառակորդն է, այսպէսով կրած մեծ կորուստէն խռովահար, ինչպէս կը նկարագրեն մեր սուրբ պատմա-

գիրները , այդ պահուն մարդկային երեւոյթով տեսնուեցաւ կանգնած բանտէն քիչ մը հեռուն , և բարձրաձայն կ'աղաղակէր պահապաններուն .

« — Ի՞նչ կը պակսէր ձեզի՝ որ թողիք Արամաղդը , Պոսիդոնը , և Աստուածներու մայրը Անահիտը՝ բարերարը Հայոց Աշխարհին , ու մոլորելով հետեւեցաք հրեայի մը , որ ձեզի նոր բաներ տորկեցնելով խարեց ու կորուստի պատժատեց : Օ՛ն ուրեմն , չուտով դարձէք պաշտելու Անահիտը . ես աստուածներէն ձեզի համար թողութիւն կը խնդրեմ : »

Ս . Թադէոս ճանչցաւ իսկոյն խորամանկ չար սատանան .

« — Կորսուէ՛ , սատեց անոր , չուառական չա՛ր բանասարկու : »

« — Չայնէդ կը ճանչնամ զքեզ , պատասխանեց վախով սատանան . բայց չե՛մ գիտեր թէ ո՛ւր ես : »

« — Չհամարձակիս այսուհետեւ տեսնելու Քրիստոսի ծառաները , ո՛վ աղտիւղի և անամօթ պիղծ ոգի . մի՛նչեւ երբ չպիտի ամչնաս Աստուծոյ : Սարսափէ՛ Տէրօջը զօրութիւնովը ու կորսուէ , չարանախա՛նձ դադան : »

Առաքելին սաստէն դեւը սեւցաւ ածուխի պէս , և ենթարկուեցաւ յայտնապէս Հրեշտակներու հալածանքին : Նորադարձները տեսնելով անոր կրած անողորբելի տուայտանքը , կ'ամբանային Քրիստոսի հաւատքին մէջ : Իսկ ան՝ լաց ու կոծով՝ « Վա՛յ ինծի , կը հեծեծէր , յաղթուեցայ Խաչեալէն , կորսուեցայ . բայց վրէժս պիտի լուծեմ : Ահա՛ կ'երթամ խռովելու իշխաններուն սիրտը , և գրգռելու զանոնք , ինչպէս նաեւ թագաւորը , որպէսզի զձեզ բոլորդ ալ սրէ անցընէ : »

« — Ե՛տ հալածուէ , չա՛ր սատանայ , սատեց Ս . Առաքեալը , և սասանէ՛ Աստուծով : »

Չարը անհետացաւ իսկոյն , և ինչպէս որ յայտնած էր , զնաց գրգռելու թագաւորին և իշխաններուն բարկութիւնը հաւատացեալներուն դէմ :

Առաւօտուն թագաւորը խորհեցաւ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել Սանդուխտին՝ իր աղջկանը : Հայրենի գութէն տարուած՝ չէր ուզէր սպաննել տալ զայն , մանաւանդ որ չափազանց կը սիրէր , և քանի կը յիշէր՝ կուլար սաստկապէս : Իր նախարարներէն մին բանտ խրկեց բերել տալու համար Սանդուխտը , և հրամայեց փնտռել ու ձերբակալել Ս . Թադէոսը՝ իբր մոլորեցուցիչը իր աղջկան . չէր գիտէր թէ նա արդէն ինքնակամ դացած էր բանտ :

Իշխանը մեծ խուժանով բանտ հասաւ . զարմացաւ երբ անոր դուռները բաց գտաւ , և աւելի՛ եւս , երբ ներս նայելով՝ տեսաւ հոն մեծ բազմութիւն մը լոյսերու մէջ ողողուած , որու մէջ Ս . Առաքեալը կանգնած կը քարոզէր : Բոլորը սաղայէլին նման սարսափահար , գետին գլտորեցան , և աներեւոյթ տանջանքներու ենթարկուած կը թաւալէին : Ս . Թադէոս իմանալով անոնց վիճակը՝ դուրս ելաւ բանտէն , ձեռքը դրաւ բոլորին վրայ , աղօթեց ու բժշկեց : Այն առեւ իշխանը որ արքունի մեծ հրամանատար էր և գլուխը աւագանիին , իրեն ընկերացող յիսուն անձերու հետ իսկոյն հաւատացեալ եղաւ :

Այդ պահուն կրկին երեւցաւ սատանան , և այս անգամ անդամանելի կորուստ մը ունեցողի պէս չուարած , բանտին դռան առջևը կծկաւ ծունկերը կը ծեծէր , և հեկեկալով՝ « Իմ մեծագոյն զէնքս կորսնցուցի » կ'ըսէր : Բայց ան՝ երկնաւոր բացայայտ զօրութենէն ահաբեկած՝ չէր կրնար ուէ կերպով բանտէն ներս սպրդել : Բայց ուզեց ընել՝ ինչ որ կրնար , որովհետեւ աներեւոյթ եղաւ կրկին վերադառնալու համար պալատ , և չարժելու թագաւորին ահեղ զայրոյթը՝ բոլոր հաւատացեալներուն դէմ :

Ստուգիւ երբ թագաւորը լսեց իշխանին քրիստոնէանալը , սատիկ արտառութիւնով տարուած , հրամայեց անմիջապէս սրէ անցնել Ս . Թադէոսի առհասարակ բոլոր հետեւողները : Երկու հարիւր հոգի այր ու կին՝ նահատակուեցան այդ օրը , բայց ա՛յնքան հրաշալի հանդիսաւորութեամբ՝ որու յայտ-

նապէս իրենց ողջոյնի մասնակցութիւնը կը բերէին Հրեշտակաց դասերը՝ անաւոր որոտումներով, ինչ որ բաւական կ'ըլլար սատակաման ընելու շատերը անօրէն սպաննողներէն:

Գիշերը լոյս իջաւ Սուրբ Վկաներու մարմիններուն վրայ: Ս. Սանդուխտ՝ իր անձնուէր պաշտօնեաներէն մէկ քանին գաղտնաբար պալատ խրկելով բերել տուաւ ընտիր կտաւ, համբուրեց և խանդաղատանքով պատեց իր երանելի ընկերներու մարմինները, զգուշութեամբ ամփոփել տուաւ զանոնք, և վերադարձաւ բանտ:

Հո՛ն էր Ս. Առաքեալը լոյսերու մէջ պայծառացած, զբաղած աղօթելու: Սանդուխտ Կոյս ինկաւ լալազին, համբուրեց անոր ոտքերը, և հառաչելով, «—Տէ՛ր իմ, Հա՛յր իմ, բացազանչեց, դուն զիս մոլորութենէ աղատեցիր և իմ երկնաւոր Փրկիչս ինծի ճանչցուցիր. օրհնէ՛ զիս, և հայցէ՛ երկինքէն՝ որ և ես համնիմ՝ շուտով՝ իմ նահատակ ընկերներուս քով, և քեզի հետ արժանի ըլլամ տեսնելու Քրիստոսը:»

Ս. Առաքեալը տեսնելով անոր լացը, և անձկագին նուիրումը առ Քրիստոս, «—Երանի՛ քեզի, ըսաւ, ո՛վ դուստր երկնաւոր Թագաւորին, համբերէ, շատ շանցած և դուն պիտի տեսնես ընկերներուդ լոյսը: Եւ դուք՝ կ'ըսէր խօսքը միւս հաւատացեալներուն ուղղելով, հաստատ կեցէք ձեր հաւատքին վրայ, դու՛ք ես պիտի արժանանաք լուսեղէն պսակին:»

Երբ վերջացուց իր խօսքերը՝ հայ բերին: Ս. Առաքեալը օրհնեց, և բաշխեց Ս. Սանդուխտին և ընկերներուն. քիչ մ'ալ ինք կերաւ. ապա գոհացան և խաչակնքելով քնացան: Բայց ինք Ս. Թադէոս արթուն էր ու կ'աղօթէր առանձին.

«—Տէ՛ր իմ, և Աստուած, ո՛վ Հայր՝ մեր Փրկիչն Յիսուսի Քրիստոսի, կ'աղերսէր, ո՛րչափ կրնամ գոհանալ քու ա՛յն առատ ողորմութեանդ համար՝ որով զիս անարժանս առաքելական կոչումի արժանացուցիր, մաքրեցիր զիս և Սուրբ Հոգիիդ տաճա՛ր ըրիր: Դո՛ւն տուիր ինծի այս աշխարհը՝ վիճակ քարոզութեան Ս. Աւետարանիդ, և դո՛ւն կ'ընդունիս

քու սուրբ անունիդ հաւատացողները, և Աստուածային լուսովդ, հրեշտակերամ բանակներուդ կը միացնես զանոնք: Ընդունէ՛ նաև զմեզ իբրև պատարագ անուշահոտ, և պահէ մանկատին և անմեղունակ Սանդուխտ Կոյսը, տալով անոր համբերութիւն քաջարի մարտիրոսութեան. և փոխան իր արքունի տան սնցաւոր պսակին՝ Հնորհէ՛ իրեն երկնաւոր լուսոյ անթառամ պսակը:»

Հազիւ լրացուցած էր ան իր աղօթքը, անա վերստին երեւցաւ Փրկիչը, և ողջունելով Ս. Թադէոսը, «— Խաղաղութիւն ձեզ, իմ սիրելիներս» ըսաւ:

Ս. Առաքեալը տեսնելով Տէրը՝ ինկաւ երկրպագութիւն ըրաւ:

«— Լսեցի՛ աղօթքդ, ըսաւ Փրկիչը, պիտի կատարուի՛ խնդիրքդ. դուն պիտի մարտիրոսանաս Սանդուխտին և աշակերտներուդ հետ, և ես պիտի լուսաւորեմ ձեր ոսկորները, և պիտի կատարեմ խնդիրքները բոլոր ա՛յն ուխտաւորներուն՝ որոնք ջերմեռանդութեամբ պիտի տօնեն ձեր յիշատակը, և այս՝ մասնաւորապէս քու Հնորհիդ համար:

«— Տէ՛ր իմ և Աստուած իմ, աղերսեց Ս. Թադէոս, գիտեմ որ սիրեցիր զիս, և չթողուցիր զիս մինչեւ այսօր. բայց մի՛ թողուր նաև անոնք որ ինձմով հաւատքի եկան. պահպանէ՛ զանոնք իմ մահուընէս վերջը, և մի՛ անտես թողուր այս աշխարհը՝ որու քարոզչութեան Հնորհքը ինծի վիճակեցուցիր: Քու տիրական ահաւոր լուսովդ փարատե՛ կռապաշտութեան խաւարը այս բարբարոս ազգին մէջէն: Մի՛ հատուցաներ անոնց իրենց անօրէնութեան համեմատ, այլ ամօթանար հալածէ՛ չար սատանան որ պատճառն է իրենց մոլորութեան: Եւ այս աշխարհի բնակչութիւնը մշտնջենապէս քեզի սեպհական ժողովուրդ ըրէ. անոնք արժանի՛ ըլլան հանդիսանալու առաքինի երկնաւորաքացիներ, փառաւորելու Աստուածութիւնդ:

«—Ընդունեցի՛ նաև այդ աղաչանքդ, պատասխանեց Տէրը.

քու քարոզութեանդ վիճակին հաւատացեալները չպիտի թողում մինչև աշխարհի վերջը, ու շուտով պիտի կոտորեմ քու փափաքդ, պիտի այցելեմ անոնց, և անոնցմէ պիտի ընտրեմ ինծի ժողովուրդ սեպհական՝ որ կարող ըլլայ հասկնալու իմ Աւետարանս. պիտի նայիմ անոնց, ու պիտի ողորմիմ: Եւ դուն՝ մնացի՛ր ուրախութեամբ:»

Այսպէս խրախուսեց Փրկիչը, և օրհնելով վերացաւ:

Ս. Առաքեալը արթնցուց բոլոր հաւատացեալները, պատմեց անոնց իր տեսիլքը, ու Տէրոջը խոստումը. ուրախացուց զանոնք. ապա հրաւէր ըրաւ աղօթքի, և սաղմոսելով՝ «—Պիտի օրհնեմ Տէրը, ըսաւ, ամեն ժամ:» Բոլորը չափազանց ուրախ կը ձայնակցէին իրեն, և արտառուագին սաղմոսերգելով կը փառաւորէին զԱստուած: «—Հաստա՛տ կեցէք, և համբերեցէք, կրկնեց Ս. Առաքեալը որտապնդելով զանոնք, շուտով պիտի ստանաք լուսեղէն պսակը ձեր գլուխներուն վրայ:» Ան տեսնելով Սանդուխտ Կոյսը արտասուաթոր աչքերով, կարծեց թէ վախէն է որ կուլայ, և խրախուսելով՝ «—Մի՛ վախնար, աղջի՛կս, մի՛ տկարանար:» կ'ըսէր. մինչդեռ երանուհին Սանդուխտ, հոգիով արխացած՝ «—Ես տկարացած չեմ, պատասխանեց, ընդհակառակը չափազանց ուրախ եմ, ու կը ցանկամ ժամ առաջ տեսնել իմ Քրիստոսս: Երբ արդեօք պիտի երթամ իրեն մօտ. ահա կ'այրիմ կարօտովը իր երկնաւոր լոյսին:»

«—Երանի՛ քեզի, ո՛վ իմ աղջնակս, ըսաւ Ս. Առաքեալը հրճուելով, շուտով պիտի հասնիս փափաքիդ, և լուսեղէն պսակով պանծալի ու պարգերես պիտի ներկայանաս Աստուծոյ երկնաւոր Թագաւորին առջև, և քու ջերմեռանդ սիրոյդ համար հոն շատերէն գերագոյն պիտի ըլլաս:»

Առաւօտուն թագաւորին պաշտօնատուրնիւրը բանտ եկան, կապեցին Ս. Թաղէսոսը և բոլոր Քրիստոնեաները, ու տարին պալատ, միասին ունենալով նաև Սանդուխտ Կոյսը՝ առանց կապանքի: Երբ արքունի բակը հասան, Սանդուխտ Կոյս խօսքը իր ընկերներուն ուղղելով, «—Եղբա՛յրներ, ըսաւ բարձրաձայն,

հաստատամի՛տ եղէք, արիացէ՛ք, թագաւորին սպառնալիքը արժէք չունի. երկնաւորին յանձնեցէ՛ք ձեր անձը, ձեր սրբտերը, ա՛ն կը զօրացնէ ձեզ, և միայն ի՛նքն է որ կրնայ պահել զձեզ մոլորութէ:»

Թագաւորը կանչել տուաւ Սանդուխտ Կոյսը իրեն մօտ.

«—Սանդուխտ, աղջի՛կս, ըսաւ անոր յուզուած ձայնով, մօտեցի՛ր համբուրեմ քեզ:»

Սանդուխտ Կոյս առանց աչքերը վեր առնելու կը մնար անջարժ, դատուելու պատրաստ հեղ գառնուկի մը նման:

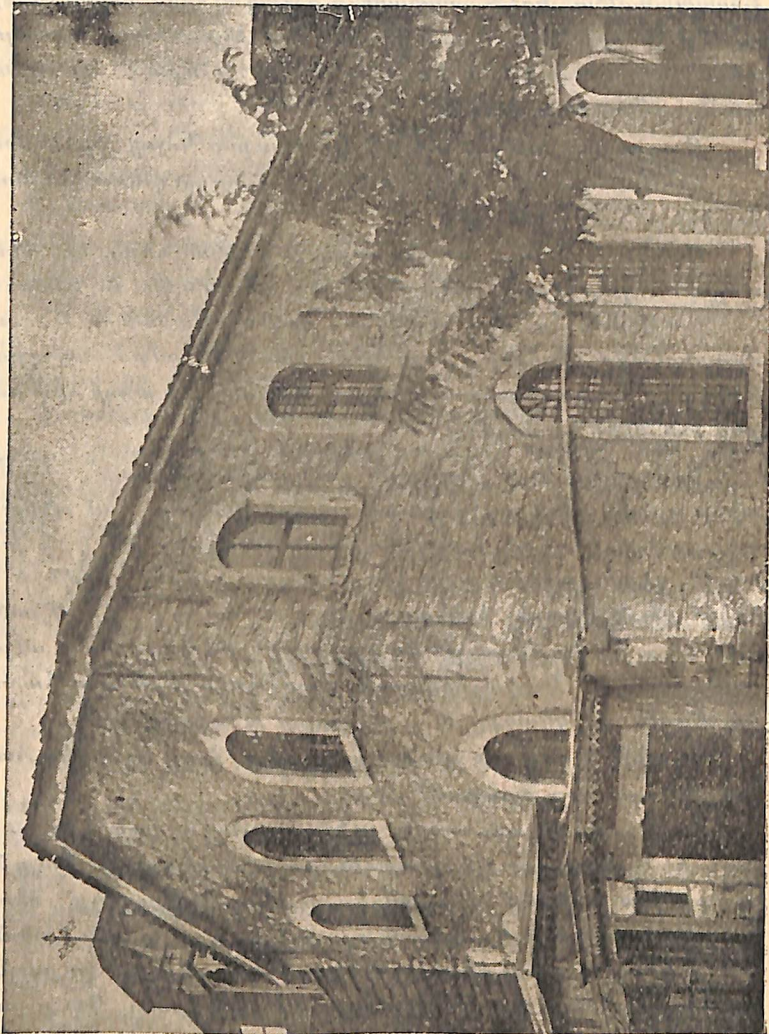
«—Ուրացա՛ր զիս, աղջի՛կս, կրկնեց Սանատրուկ, այն մոլորեցնող սիրեցիկ. բայց եթէ չդառնաս յամառ մտադրութենէդ՝ կ'երդնում աստուածներու անունով որ անոր հետ նաեւ քեզ սպաննել կուտամ:»

Սանդուխտ Կոյս շնորհալի հանդարտութեամբ՝ «—Այն անձը որ մոլորեցնող կը կոչես, պատասխանեց, իմ անմոլար առաջնորդս է դէպի ճշմարտութեան ճամբան. ա՛ն է որ խաւարէն դէպի լոյս դարձուց զիս, ճանչցուց ինծի երկնքի և երկրի միակ Սրարիչ երկնաւոր Հայր Աստուածը, իր Միածին Որդին, և իր շնորհարաշխ Սուրբ Հոգին: Իմ Աստուածս՝ տէրերուն Տէրը, և թագաւորներուն Թագաւորը՝ Քրիստոս Աստուծոյ Որդին է, կհանքը և լոյսը բոլոր արարածներուն:

«—Ով՞ է այն՝ որ դուն Աստուած և Հայր կը կոչես, հարցուց թագաւորը մտատանջ:

«—Միա՛կ Աստուածն է այն՝ որ ոչնչէն ստեղծեց ամեն ինչ, և իր խօսքերովը արարածները իմաստնացուց: Բայց ձեր միտքը խաւարի մէջ մոլորած է, ու թողած Արարիչը՝ միռեւ լանման կուռքերը կը պաշտէք, որոնք ո՛չ կրնան տեսնել կամ լսել, և անզգայ բնակարաններ են ձեր միտքը կուրացնող ու ձեր հոգիները դժոխք տանող սատանաներու: Դուք այդ կուռքերը պաշտելով՝ ձեզ գործակից դներու հետ դժոխքի խաւարը պիտի ժառանգէք, ուր պիտի տանջուիք անվերջա՛նալի հեծեծանքով:»

Ս. ՍԱՆԴՈՒՍԻ ԿՈՑՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ԲՈՒՄԷԼԻ ՇԻՍԱՐԻ

Թագաւորը կատաղահար, հրամայեց իսկոյն խոշտանդել զայն. ան այլեւս մոռցած հայրենի գութը՝ «— Կապեցէ՛ք այդ աղջիկը, մռնչեց, երկաթով քերթեցէ՛ք ատուր մարմինը, կրակով այրեցէ՛ք վէրքերը:»

Դահճապետը կապեց Ս. Սանդուխտը, ու տանջանքի գործիքները պատրաստուեցան: Նոյն միջոցին հաւատացեալներէն մին վազեց դէպի մօտակայ ձորակը ուր կապուած կը մնար Ս. Առաքեալը. և պատմեց անոր Կոյսին կրելիք չարչարանքը: Ս. Առաքեալը լսելով զայդ՝ «— Տէ՛ր իմ Յիսուս Քրիստոս, ձայնեց, նայէ՛ քու աղախնիդ վրայ. զօրացո՛ւր զայն, և ամօթահա՛ր ըրէ ճշմարտութեան չար թշնամին:»

Դահճապետը այնինչ պիտի գործադրէր տանջանքը, Ս. Սանդուխտ դէպի երկինք աղաղակ բարձրացնելով, «— Տէ՛ր իմ Յիսուս Քրիստոս, գոչեց, հասի՛ր և օգնէ՛ ինձ չուտով, և ճանչցո՛ւր ամենուն թէ՛ դո՛ւն ես ամենազօր Աստուածը, ո՛վ իմ Հայրս և Աբարի՛չս, Կեանքս և ապաւէնս, մի՛ թողուր անօգնական քու փոքր հօտիդ տկար ոչխարը:»

Հազիւ թէ լռած էր, ահա յանկարծ ահագին շարժումով երկնային լոյս մը ճառագայթեց անոր վրայ. «— Քաջալերուէ՛ աղջի՛կս, աղաղակեց ձայն մը լոյսին մէջէն, ես քեզի հետ եմ և պիտի փրկեմ զքեզ:» Միանգամայն իր կապանքները կ'իյնային խորտակուած, ու շողացող լոյսէն շանթահար կ'իյնային դահճապետը ու անհաւատներէն շատեր, մինչ թագաւորը և ուրիշներ սարսուփահար կը մնային անշարժ:

Սանդուխտ Կոյս ազատ և համարձակ հեռացաւ տանջանարանէն, գնաց Ս. Առաքեալին քով, և փաբեցաւ անոր ոտքերուն:

«— Տէ՛ր իմ և Հա՛յր իմ հոգեւոր, աւետեց անոր, տե՛ս թէ ի՛նչպէս չուտով արձակեց զիս Քրիստոս իմ կապանքներէս, և ամօթահար ըրաւ սատանան և իր արքանեակները:»

Եւ օրհնութեան աղօթքներ միտաին բարձրացուցին առ Աստուած:

Նոյն պահուն իշխան մը՝ Սանատրուկի հրամանաւ եկաւ ինկաւ Ս. Առաքեալին առջեւ, ու պաղատագին՝ «— Թագաւորին կողմէ կուգամ, ըսաւ, մեղանշեցի՛նք քեզի և քու Աստծոյդ դէմ, ներէ՛ մեզի, և աղօթէ՛ որ դադրի իր ահաւոր բարկութիւնը, ապա թէ ոչ՝ կը կորսուինք: Մենք պատրաստ ենք կատարելու ի՛նչ որ դուն կը կամիս, և դուք ամենքդ այլեւս ազատ էք ձերբակալուելէ, թագաւորին հրամանաւը:»

Ս. Թագէտս լալով աղօթքի կեցաւ. «— Ո՛վ Հայր՝ մեր Տէրովը Յիսուսի Քրիստոսի, ըսաւ, ողորմէ՛ այս ժողովուրդին վրայ, և մի՛ պատժեր զայն իր մեղքին համար. ներէ՛ ատենց, որովհետեւ ըրածնին չե՛ն գիտեր:» Աղօթքը վերջացուցած պահուն բոլոր հաւատացեալներու կապանքները ինկան ինքնին, և որոտումի ձայները որ շարունակ կը լսուէին՝ դադարեցան: Իշխանը այս հրաշքէն սարսափահար եղած էր: «Մի՛ վախնար, ըսաւ խրախուսելով զայն Ս. Առաքեալը, զնա, տեսածդ պատմէ՛ թագաւորին:»

Իշխանը գնաց թագաւորին մօտ. «— Տեսայ Առաքեալը, ըսաւ անոր, պարզ մարդ մը չէ՛ր այն, հապա լոյսերով համակուած գերագոյն էակ մը, որու աղօթքովը իսկոյն դադրեցաւ պատուհասը մեր վրայէն:» Բայց չարագրգիւ թագաւորը որ իր անհաւատութեան մէջ խտացած կը մնար, «— Կը կարծես թէ ա՛ն դադրեցուց պատուհասը, պատասխանեց, եթէ ոչ Արամազդ և Անահիտ մեծ Աստուածները՝ որոնք մեր աշխարհին բարերարներն են, և մեր թագաւորներուն փառքը:»

Այս խօսքերուն վրայ իշխանը սրտմտած հեռացաւ արքունիքէն, զնաց Ս. Թագէտին քով, և իր բոլոր տունովը Քրիստոնեայ ըլլալով մկրտուեցաւ ու Սամուէլ կոչուեցաւ: Թագաւորը լսելով նաև այս իրողութիւնը, սաստիկ տրորմով մտնէ ինկաւ. այսպէսով ան կը զրկուէր իր պետական ժողովրդին մէջ գրեթէ աննման այդ խորհրդականէն ևս, և

առ այս չկրնալով զսպել իր սաստիկ զայրոյթը, հրաման ըրաւ իսկոյն ձերբակալել զայն և տանջել՝ հրաշէկ երկաթ-ներու վրայ քալեցնելով: Երանելին Սամուէլ նոյն տանջանքով նահատակուեցաւ, ինչպէս նաև Ս. Առաքեալին եօթը Հայազգի ընտիր աշակերտները՝ որոնց մին Իսրայէլ կը կոչուէր: Ասոնցմէ ոմանց ծունկի ոսկորները ծակուեցան հրաշէկ երկաթով, և ոմանք սրով զարնուեցան. ութը նահատակներուն վրայ երկնային լոյս իջաւ և վերստին սարսափի մատնեց անօրէնները:

«Գիշերը Ս. Առաքեալը Սանդուխտ Կոյսին և ուրիշ հաւատացեալներու հետ գալով պատեց նահատակներու մարմինները ուխտաւոր կիներու և Սանդուխտ Կոյսին նաժիշտներուն բերած անոյշ իւղով և խունկերով, և զգուշութեամբ գաղտնաբար թաղեց զանոնք մերձակայ ձորակին մէջ: Սանդուխտ Կոյս խնդակից կ'ըլլար Քրիստոսի Առաքեալին, «Երանի՛ քեզի, Տէ՛ր իմ և Հայր, կ'ըսէր անոր, որ շատերը Քրիստոսի պսակին արժանացուցիր: — Երանի՛ նաև քեզի, կը պատասխանէր Ս. Առաքեալը, որ արժանացար անոնց յուզարկաւորը ըլլալու. խնդա՛ և ուրախացիր, դուն եւս շուտով պիտի արժանանաս Պսակողի տեսոյն:»

Սրբունի Սանդուխտ տակաւ կը բորբոքէր Քրիստոսի սիրովը, որով և կը համակէր բոլոր հաւատացեալները: Ան կը քաջալերէր ու կը մխիթարէր զանոնք, կը խնամէր ու կը կերակրէր, մերկերուն զգեստ կուտար, կը հոգար անոնց պակասը, և Առաքեալին նման Աստուծոյ խօսքը քարոզելով կը հրաշագործէր Քրիստոսի անունովը, ու շատերը սուրբ հաւատքի կը դարձնէր:

Այդ միջոցին էր որ թագաւորին աղգականներէն մեծահարուստ Տիկին մը՝ Զարմանդուխտ անուն, իր ամբողջ գերդաստանով՝ երկու հարիւր անձ՝ Քրիստոնեայ ըլլալով եկաւ միացաւ Ս. Առաքեալին: Թագաւորը լսելով զայս՝ սրով սպաննել տուաւ Զարմանդուխտը միայն, որու մարմնոյն

վրայ իսկոյն Աստուածային նշան յայտնուեցաւ, ինչ որ ականատեսներէն չատերուն հաւատքի գալուստ պատճառ եղաւ:

Սանատրուկ այս ամեն իրողութիւններուն հանդէպ կը մնար շուարած. առիծի պէս կը մռնչէր ան՝ իր աղջիկը Սանդուխտը յիշելով: Առաւելապէս ան է, կը խորհէր. բոլորին մոլորելուն պատճառը, և այլեւս առանց խնայելու, հրաման կուտար յաջորդ օրն իսկ սրով սպաննելու իր աղջիկը:

Ս. Թադէոս երբ լսեց անօրէն թաղաւորին հրամանը, ամբողջ գիշերը աղօթելով անցուց Ս. Սանդուխտի համար: Առաւօտուն Սանդուխտ Կոյս եկաւ Ս. Թադէոսի քով, ինկաւ համբուրեց անոր ոտքերը. «— Տէ՛ր իմ, ըսաւ, երէկ երեկոյ քնանալէ առաջ, կը մտածէի թէ ի՞նչ տեսակ այցելութիւն պիտի ընէր ինձի Քրիստոս՝ իմ Լոյսս, և հազիւ թէ մրափ առած էի, տեսայ որ սաստիկ լոյս մը կ'իջնէր իմ վրաս. նոյն լոյսին մէջէն լուսեղէն զգեստներով մարդ մը՝ որու ճառագայթարձակ դէմքը չկրցայ նկատել համարձակ, «Սանդուխտ, ձայնեց ինձ, շո՛ւտ եկո՛ւր հագուէ՛ր իմ լոյսս:» Ես վախէս և հրճուանքէս լալով, «Տէ՛ր իմ. արժանի չե՛մ,» պատասխանեցի. բայց ան գրեթէ սաստելով՝ վերարկուի մը պէս լոյսը հագուեցուց վրաս, գլուխս լուսեղէն պսակ մը դրաւ, վրաս լուսափառ զարդերով զարդարեց, և մինչդեռ ես հիացած կը մնայի՝ «Ուրախացի՛ր, Սանդուխտ, ըսաւ, այլեւս չպիտի թողում գըեզ:» Ահաւոր որոտում մը, որ յանկարծ յաջորդեց իր խօսքերուն, ընդոտ արթնցուց զիս, և ես անդրադառնալով փառաւորեցի զԱստուած, որ այսպէս սքանչելի տեսիլքի մը արժանացուց զիս:»

Ս. Թադէոս հասկցաւ որ նոյն օրը Սանդուխտ Կոյս պիտի վերջացնէր իր կեանքը նահատակութեան պսակով, և պիտի անցնէր լուսեղէն Հրեշտակներու դասը, փղձկեցաւ ու լացաւ. «Երանի՛ քեզի, Սանդուխտ, ըսաւ: Այն որ տեսար տեսիլքիդ մէջ՝ նոյն ինքն Քրիստոս է, որ քու գործովստենջ

սիրոյդ փոխարէն երեւցաւ քեզի, այլեւս իր Աստուածային լոյսին մէջ հաստատելու համար: Իսկ այն լոյսը որ վերարկուի պէս հագուեցուց քեզ, և այն լուսեղէն պսակը որ գլուխդ դրաւ, կը յատկանշեն թէ այսուհետեւ մտեղէն մարմինդ լքելով՝ պիտի հագուիս երկնաւոր լոյսը, շուտով արժանանալով մարտիրոսական յաղթական լուսապսակին. և այդպէս գերազոյն շնորհքով զարգարուած, մշտնջենաւոր ուրախութեամբ Աստուածային լոյսին մէջ պիտի բնակիս: Ուրախացի՛ր, այլևս չպիտի թողում գըեզ, ըսաւ Ան, անոր համար որ Քրիստոս անբաժան է իր սիրելիներէն, և անոնց անստգիւտ ընկերն է:»

Իր սքանչելի տեսիլքին մեկնութիւնը լսելով Ս. Սանդուխտ հրճուանքէն արբշիւ, առատ արցունք թափելով կ'իյնար վերստին Ս. Առաքեալին ոտքերուն «—Երանի՛ քեզ Հայր իմ, կ'ըսէր, որ զիս կրկին հոգեպէս ծնար. և Քրիստոսի կենդանի լոյսին ցոլացնողը եղար. դո՛ւն կեանքի ճամբան ինձի ցցուցիր, և անմահական դեղով բուժեցիր. հայցէ՛ ուրեմն Քրիստոսէ, որ շուտով ընդունի զիս իր մօտ:

«—Ահա շուտով պիտի հասնիս անձկալի փափաքիդ, ըսաւ Ս. Առաքեալը:

«—Տէ՛ր իմ, աղերսեց Սանդուխտ Կոյս կ'ազաչեմ, մինչև մեռնիլս քովս մնացիր, չեմ կրնար տոկալ սիրոյդ կարօտին:»

Աղօթքի պահ էր. երկուքը միասին կանգնեցան: Ս. Թադէոս բազկատարած, «—Ո՛վ Տէր, կը հայցէր, յիշէ՛ քու աղախինդ, և համբերութեամբ պսակէ այսօր իր պատերազմը, ամօթահար ընելով իր թշնամին, որպէս զի ճանչնան ամեն հաւատացեալները թէ դո՛ւն ես միակ Աստուած՝ Տէր երկնքի և երկրի:» Եւ օրհնելով Ս. Սանդուխտը՝ ըսաւ. «— Հաստատ կեցիր, Քրիստոս պիտի սրիացնէ գըեզ:»

Եւ ահա յանկարծ հասան բարբարոս իշխանները իրենց զօրքերով, ու բռնեցին երանելի Կոյսը՝ սպանման վայրը տանելու համար: Անոնց մէջ էր նաև Ս. Առաքեալը, բայց Կոյս

անհաւատներուն անտես մնացած, մօտէն կ'ընկերանար Սանդուխտ Կոյսին՝ քաջալերելով զայն։ Ճամբան դաճապետը և իր արբանեակները սպառնալիքներով կ'ուզէին ահարեկել Ս. Սանդուխտը։ « — Աստուածները թողուցիր, անարգեցիր հայրդ՝ մեծ թագաւորը, տիկնութեանդ պատիւը ոտքի տակ առած՝ Քրիստոնեաներու Աստծոյն ծառայեցիր, և Հայոց Աշխարհին նախատինք եղար. արդ՝ հիմա մենք ալ դաժան մահով մը սպաննենք քեզի որ հատկապէս։ »

Ս. Սանդուխտ երկինք նայեցաւ, ու բարձր ձայնով՝ « — Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, դուք, օգնէ՛ ինձ վերահաս պատերազմիս մէջ, և զօրացուր որ հաստատամիտ համբերութիւնով մեռնիմ քու մեծ անունիդ համար։ Ընդունէ՛ զիս, և միացուր զքեզ սիրող և փառասիր մահով քեզի հաճոյ հանդիսացող Սուրբերուդ գունդին։ »

Երբ հասան սպանման վայրը, Ս. Սանդուխտ հրամարար, « Համբերեցէ՛ք քիչ մը, ըսաւ լղիւսութեամբ, ազօթեմ իմ Տէր Աստծոյ։ » Անոնք չկրցան չհամակերպիլ։ Սանդուխտ Կոյս վեր առաւ աչքերը դէպի երկինք, և պաղատադէմ՝ « Ո՛վ Հայր երկնաւոր Միածին Որդւոյդ Յիսուսի Քրիստոսի մեր Տէրոջը և Փրկչին, հայցեց, նայէ՛ քու սրբաւայրէդ, և մարդասէր գութդ շնորհէ՛ իմ վրաս, և քու Միածնիդ սիրոյն համար՝ ընդունէ՛ զիս քու աղախինդ՝ իբր պատարագ անուշահոտ. արժանացո՛ւր զիս Աստուածութեանդ անանց լոյսին, և շնորհէ՛ ինձ այն յաւիտենական անսպառ բարիքները՝ որ խոստացար քու սիրելիներուդ։ »

Ապա հրաժեշտ և օրհնութիւնը առնելով Ս. Առաքեալին, գուարթութեամբ փութաց սպանման տեղը. « Օ՛հ, ըսաւ դահիճներուն, կատարեցէ՛ք ձեր հօր՝ սատանային կամբը։ » Ու միանգամայն Քրիստոսի անմեղ դառնուելը, երջանիկ Կոյսը յօժարակամ ներկայացուց իր պարանոցը սուրին բերանը։ Դահիճը առանց այլեւայլի քաշեց սուրը, բայց, ո՛վ գարմանք, փոխանակ սպաննելու Ս. Սանդուխտը, չփոթած

զարկաւ գլխատեց իր դաճապետը։ Բարբարոսները ի տես այս անակնկալին՝ ապշահար կատաղութեամբ մը մոլեղնած, ըտորը միասին մերկացուցին իրենց սուրերը, և առհասարակ խոյացան մանկատի Կոյսին վրայ, բայց գրեթէ խելագարուած իրար կոտորեցին։

Իսկ Սանդուխտ Կոյս՝ Քրիստոսի աղախինը, նահատակութեան պահէն չզբոհելու տենջանքով՝ « Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, կ'ազօթէր հեղաբար, ընդունէ՛ զիս յաւիտենական բնակարանիդ մէջ. նաեւ ես քու սուրբ անունիդ սիրոյն մարտիրոսական մահուան կը ցանկամ։ Դո՛ւն ես որ զիս զօրացուցիր, և յաղթական ըրիր հետս պատերազմողներուն դէմ. քո՛ւկդ է յաղթանակը, և քեզի՛ միայն կը վայլէ փառք մշտնջենական. Ամէն։ »

Նոյն պահուն պատանի զինուոր մը սուրով սրտէն զարկաւ երանելի Կոյսը, որմէ արիւնը հոսեցաւ առատ, և անուշահոտութիւն մը բուրեց ու ծաւալեցաւ ամեն կողմ։ Շուտով պանծալի վկայուհին Սանդուխտ՝ Հայաստանի Առաքելունին և մատաղատի Կուսամայրը, առաջին Մարտիրոսունին համայն նահատակուած կոյսերու դասուն, բարի խոստովանութիւնով աւանդեց իր հոգին առ անձկալին իւր Քրիստոս։

Մեր Ս. Սանդուխտը՝ Սրբունի Թեկղիէն՝ Պօղոս Առաքեալի աշակերտ և Արեւմուտքի առաջին մարտիրոսունի Կոյսէն իսկ առաջ պսակուած է մարտիրոսական պսակով, իր ծաղկատի մանկութեան մէջ։

Նահատակ Ս. Սանդուխտ Կոյսին վրայ երկնաւոր լուսեղէն սիւն մը ճառագայթեց, երկիրը շարժեցաւ, և լրանուեցան երկնային Զինուորութեանց ահաւոր ձայները՝ որոնք յայտնապէս կ'օրհնէին զԱստուած։ Նոյն լուսեղէն սիւնը մնաց սուրբ մարմնոյն վրայ ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր, և այդ միջոցին երկու հազար հոգի այր ու կին դարձի դաւրով մնացին ժողով Ս. Սանդուխտ Կոյսի մարմնոյն՝ որ կը մնար սպանման տեղին վրայ։ Ս. Թադէոս Առաքեալ գիշերանց գալով մկրտեց զանոնք, և վերցնելով Ս. Սանդուխտի մարմինը՝ ամփոփեց նոյն տեղւոյն մէջ, առանց յայտնի ընելու գերեզմանին տեղը, զերծ պահելու համար զայն անօրէններու անարգանքէն։ Հոն մնացին անյայտ Ս. Սանդուխտի նշխարները, մինչեւ որ երկար ժամանակ յետոյ Տէրը յարմար տեսաւ յայտնելու անոնց տեղը իր հաւատացեալներուն։

Ե.

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻՆ

Ս. Սանդուխտ Կոյսի նահատակութենէն երեք օր վերջ առաւօտուն երբ Ս. Թադէոս Առաքեալ աղօթքի կեցած էր, տեսաւ Փրկիչը որ ողջունելով զինքը՝ «Սաղաղութիւն քեզի, սիրելի՛ս, ըսաւ իրեն, օ՛հ, պատրաստ եղիր, և դո՛ւն այսօր պատերազմի պիտի մտնես, և շատ չարչարանքներու պիտի ենթարկուիս. բայց համբերութեամբ տար, որովհետեւ ես զքեզ չպիտի թողում»։ Եւ օրհնելով զինքը՝ աներեւոյթ եղաւ։

Ս. Թադէոս անհուն ուրախութեամբ լեցուած՝ «Կը գոհանամ քենէ, կրկնեց աղօթելով. ո՛վ Հայր, և Տէր մեր Երկնաւոր Յիսուս Քրիստոս, որ զիս անօգնական չթողուցիր այս բարբարոսներու երկրին մէջ, և ամենէն աւելի զթացիր ինծի։ Արդ՝ ընդունէ՛ և զիս իբր անուշահոտ պատարագ, և զօրացուր զիս վերահաս պատերազմիս մէջ։ Յիշէ՛, Տէ՛ր, քու աղախինդ Սանդուխտ Վկայունի՛ն, և միացուր՝ նաեւ զիս՝ քու անունիդ համար նուիրուող Սուրբերու գունդին, և արժանացուր Աստուածային լոյսիդ։ Պահէ՛ մանաւանդ քեզի սպաւինող հաւատացեալները, լսէ՛ անոնց աղաչանքն ու խնդիրքները, ո՛վ մարդասէր Տէր. և ամօթանար հալածէ՛ չար սատանան, որպէս զի այլեւս ան հնամարձակի մօտենալու քու հաւատացեալներուդ։ Զօրացուր՝ նաեւ զիս՝ քու ծառագ, համբերութեամբ պահելու մինչեւ վերջը քու սուրբ պատուէրդ։»

Ապա օրհնեց հաւատացեալները։ «Զաւակներս, ըսաւ անոնց, քանի որ ձեր անձը Աստուծոյ նուիրեցիք, և Քրիստոսի

ԽՈՐԱՆ Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԵՒ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ

ԵԷՆԻ ԳԱՐՈՒԻ, ԻՐԵՆՑ ՄԱՍՈՒՆՔԻ ԽԱԶՈՎ

գունդին մէջ մտաք, ամո՛ւր կեցէք ձեր հաւատքին վրայ. այն ատեն Քրիստոս պիտի զօրացնէ զձեզ: Ան ամօթահար պիտի ընէ չար սատանան որ պատճառն է հեթանոսներու մոլորութեան, և ձեր ոտքերուն տակ կոխել պիտի տայ զայն մշտնջենապէս: Ահա ես կ'երթամ իմ Տիրոջս Քրիստոսի մօտ, և պիտի աղաչեմ իրեն որ խրկէ ձեզի իր Պահպան Հրեշտակը՝ խորտակելու համար հեթանոսներու կռապաշտութեան չար լուծը, որմէ ազատագրեց զձեզ, և իր Աստուածային լոյսի բովէն անցնելով մաքուր և սեպհական ժողովուրդ ըլլաւ: Նա՛ է ձեր Հայրը, ձեր Տէրը և Թագաւորը, որ պիտի պահպանէ զձեզ, և երբեք չպիտի թողու:»

Հաւատացեալները երբ լսեցին թէ Ս. Առաքեալը շուտով պիտի կնքէր իր կեանքը և միանար Քրիստոսի, սկսան լալ. անոնք կ'իշխային կը համբուրէին Սուրբին ոտքերը. «Տէ՛ր, դո՛ւն փրկեցիր մեր հոգիները, կ'ըսէին. աղօթէ՛ մեզի համար, ու խնդրէ՛ Քրիստոսէ՝ որ զմեզ ձեռքէ չձգէ:»

Ս. Առաքեալը գթալով անոնց արցունքներուն, «Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, կ'աղերսէր, մի՛ թողուր այս սակաւաթիւ ժողովուրդը որ բաժնուիլ չուզեր ինձմէ. պահպանէ՛ զայն ամուր ձեռքով:» Ապա օրհնելով հրաժեշտ առաւ և արձակեց հաւատացեալները իրենց տեղերը:

Հազիւ թէ անոնք բաժնուած էին, ահա՛ թագաւորին կողմէ երկու իշխաններ մեծ ամբոխի մը հետ եկան ձերբակալելու Ս. Առաքեալը, ու նախորդ օրուան պէս կարծելով թէ չպիտի կրնան դիւրաւ դանել զայն, կը փնտռէին ամէն կողմ: Ս. Առաքեալը գնաց ինքնին ներկայացաւ անոնց. «Ե՛ս եմ՝ ձեր փնտռածը,» ըսաւ: Իսկոյն ձերբակալեցին և տարին Թագաւորին առջև: Թագաւորը տեսնելով զայն՝

« — Դո՛ւ ես Թագէտոր, հարցուց:

« — Ե՛ս եմ. » պատասխանեց Ս. Առաքեալը:

Սանատրուկ տեսաւ զայն լուսափայլ և ահաւոր երեսով, վախցաւ, և չկրցաւ խոտուծեամբ խօսիլ անոր հետ միայն

տրտնջելով՝ « — Ինչո՞ւ որսացիր իմ անդուգական աղջնակիս միտքը, ըսաւ, և գրաւեցիր անոր սիրտը. հեռացուցիր զայն իր հայրենի աթոռէն իր ծիրանագլուխոս ոսկեհուռ փառքէն, ատելի՛ դարձուցիր զայն մեր աստուածներուն, և աղքատի մը վիճակին հասցուցիր, մինչև որ զայրոյթէս, անողորմաբար սրով սպաննել տուի զայն: »

« — Ճի՛շդ է ըսածդ, պատասխանեց Ս. Առաքեալը. իրաւքնէ ես գողցայ և կորզեցի զայն ձեր չստածոյն Անահիտի սատանայական պաշտամունքներու սառ ցուրտէն և անոր դժոխահանճար չար գործերէն, ե՛ս տողորեցի իր միտքը Քրիստոսի սիրովը, արժանացուցի՛ զայն Սուրբ Աւագանի հոգեւոր ծննդեան, և ընծայեցի Աստուծոյ. և իր հայրենի պիղծ պաշտամունքէն մերկացնելով զայն, պատճառեղայ որ արժանանայ հաղուելու Քրիստոսի երկնաւոր լուսեղէն փառքը: Ու մինչդեռ դուն կը կարծես որ սպաննեցիր զայն, նա հոգիով անմահացած, Հրեշտակի թեւերով սլացաւ Լուսաւորներու բանակին մէջ, ուր է հիմայ՝ գլուխը անթառամ պսակով զարդարուած, սիրտը Աստուծոյ սիրովը լեցուն, մասնակից Սերովբէներու դասուն, զբաղած ցնծութեամբ փառաւորելու Ս. Երրորդութիւնը, հո՛ն՝ ուր լոյսը անսպառ է, և կեանքը մշտնջենաւոր: Բայց դուք միտքով խաւարած, և կամքով մոլորած, թողա՛ժ էք երկնքի և երկրի Ստեղծողը, զա՛յն որ ձեզ կեանք և շունչ է տուած, և մեռելոտի կուռքերու պաշտօն կը մատուցանէք, զո՛հ եղած խաբէութեան՝ ձեր հօրը սատանային՝ որ մահուան ծուղակի մէջ զձեզ կաշկանդած, իր անվերջանալի տանջանքներուն առարկան պիտի ընէ զձեզ դժոխքի մէջ: »

Թագաւորը զայրացած՝ « Պէտք է՛ որ այլեւս այս մարդը ապրի, » գոչեց: Այս հրամանին վրայ Ս. Թագէտոս չղթայակապ տարուեցաւ պարիսպի բանտը, իր իսկ ներկայութեամբ գիշատիչ դաւաններու առջև ձգուելու համար: Քիչ

յետոյ թագաւորը կը հասնէր կրկէսի հրապարակը ուր տար-
ուած էր Ս. Առաքեալը: Իսկոյն երկու առիւծներ վրան ար-
ձակուեցան: Գազանները մօտեցան, ընտանեաւոր դիտեցին
զայն, ինկան անոր ոտքերուն առջև, և սկսան մոճակները
լզել և քծնիլ ոռնալով: Անոնց քով Սուրբը անայլայլ տղօթ-
քի կեցաւ, մինչ իր շղթաները կը քակուէին ու կ'իյնային,
և իր նշանացի հրամանին վրայ՝ վայրագ առիւծները՝ հլու
կենդանիներու նման կը դառնային գէպի իրենց եկած
տեղը:

Տեսնելով այս հրաշալի անցքը, թագաւորը չարախանձ,
և աւելի՛ ևս գրգռուած, հրամայեց անմիջապէս մեծաբորբոք
կրակ պատրաստել հոն, որու մէջ նետել տուաւ կալանաւոր
Ս. Առաքեալը: Բայց ան հազիւ թէ՝ «Տէ՛ր Յիսուս Քրիս-
տոս, աղերսեց, օգնէ՛ ինձ.» անա՛ իսկոյն անձրեւախառն
սաստիկ հով մը շնչեց ուժգին, ու սիւնեց ամբողջ կրակը
անօրէններուն վրայ, որոնցմէ շատեր խանձեցան, և ուրիշ-
ներ նոյն միջոցին լսուած որոտումի ձայնիբէն անշնչացան:
Իսկ Սահաւորուկ թագաւոր վախէն ծայրագոյն յուսահատու-
թեան մատնուած, փախաւ գնաց պալատ, իր տարակուսան-
քին մէջ անճարակ մնացած:

Ս. Առաքեալը սակայն երկնքի ցօղով զովացած ու
զուարթացած, լոյսի ճառագայթի մը նման պայծառ դուրս
ելաւ հնոցէն, մինչ ականատեսներ՝ թուով չորս հարիւր երե-
սուն կամ քառասուն երեք հոգի ջերմ հաւատքով՝ «Մե՛ծ է
Քրիստոնեաներու Աստուածը, կը գոռային, և անպարտելի՛ է
անոր ոյժը:» Ու բոլորը միասին նոյն ժամուն մկրտուեցան
Ս. Թադէոսէն:

Թագաւորը երբ լսեց զայս, աճապարանքով հրամայեց
սուրով սպաննել վերջացնել անոր կեանքը: Բայց մինչև նոյն
հրամանին գործադրուիլը Ս. Առաքեալը կը հաստատէր նո-
րադարձները Աւետարանի քարոզութիւնով: «Տէ՛ր Յիսուս
Քրիստոս Աստուած իմ, կ'աղօթէր, մի՛ թողուր քու նոր ժո-

զովութիւնդ, զօրացո՛ւր զայն քու սիրովդ, և զիս ընդունէ՛
իր պատարագ անուշահոտ:»

Ապա օրհնեց զանոնք, Քրիստոսի խնամքին յանձնեց, և՝
«Ելէ՛ք աւելի բարձրը, ըսաւ անոնց, դիտեցէ՛ք իմ նահա-
տակութիւնս: Զեզ Առաջնորդ կը թողում, յարեց, իմ լծա-
կիցս Զաքարիան, Քրիստոսի սիրելի պաշտօնեան, ան ձեզ
պիտի սովորեցնէ Աւետարանի խօսքերը, Սուրբ Հոգիին շնորհ-
քովը. ան պիտի ամրացնէ զձեզ սուրբ հաւատքի մէջ, և նա-
հատակուելով պիտի դայ միանայ ինձի:»

Նոյն պահուն շատ մը ղինուորներ իրենց իշխաններով
եկան բռնեցին ստորին Ս. Թադէոսը ձորակէն քիչ մը աւելի
բարձր՝ ապառաժուտ տեղ մը: Ս. Առաքեալը կ'աղօթէր շա-
բունակ. «Ո՛վ Տէր Աստուած և Հայր՝ մեր Տէրոջը Յիսուսի
Քրիստոսի, կ'ըսէր, ընդունէ՛ զիս, յայտնելով միանգամայն
Աստուածային անուոր նշանդ, որպէս զի ճանչնան մարդիկ
և հասկնան թէ դո՛ւն ես բոլոր արարածներու Աստուածը:
Կ'աղաչեմ, մի՛ թողուր այս վիճակը, և մի՛ մեղապարտ նկա-
տեր այս մարդիկը, որ բրածնին չեն գիտեր. փոխէ՛ իրենց
բարբարոս միտքը, և ճանչցո՛ւր անոնց քու Աստուածութիւնդ,
ո՛վ մարդասէր և քաղցր Աստուած:» Յետոյ խաչակնքեց
երեսը, և դահիճներուն դառնալով՝ «Ըրէ՛ք ինչ որ պիտի
ընէք,» ըսաւ անոնց: Դահիճը վերցուց սուրը Սուրբին վրայ,
բայց փոխանակ անոր վրայ իջեցնելու՝ զարկաւ մեռցուց իր
եղբայրը Զեմենտոսը՝ որ բարի և հաւատարիմ մարդ մ'էր,
ճամբաներու հսկող արքունի պաշտօնատար: Ս. Առաքեալը
տեսնելով մեռնիլը այդ մարդուն որ հաւատացեալները խնա-
մող և հիւրասէր անձ մ'էր, տրտմեցաւ, մօտեցաւ մեռեալին,
դէպ ի երկինք վերցուց աչքերը, «Ո՛վ Հայր մեր և Տէր Յի-
սուս Քրիստոս, աղօթեց, նայէ՛ քու Սուրբ աթոռէդ այս
մեռեալին վրայ և ողջացո՛ւր զայն. թող գիտնան թէ դո՛ւն
ես միայն ճշմարիտ Աստուած:» Ու մեռեալին ձեռքն բռն-
նելով՝ «Քեզի՛ կ'ըսեմ, ըսաւ, ելի՛ր, կանգնէ՛ յանուն Յի-
սուսի Քրիստոսի Որդւոյն Աստուծոյ:» Իսկոյն Զեմենտոս կեն-

դանացած ոտքի ելաւ, և Սուրբին ոտքերուն իյնալով՝ «Կը հաւատամ քու Աստծոյդ, ըսաւ, ի՞նքն է միակ ճշմարիտ Աստուած, և իրմէ ուրիշ չկայ Աստուած»։

Զեմենտոսի վրայ վէրքի նշաններ մնացած էին. Ս. Առաքեալը ձեռքը վրան դնելով բժշկեց նաև զանոնք։ Նոյն հետայն եօթը հարիւր քսան հոգի հաւատքի եկան. Զեմենտոս անոնց առաջնորդը եղաւ։ Ս. Թադէոս խօսքը անոր ուղղելով՝ «Ահա՛ ողջացուց քեզ Քրիստոս Որդին Աստուծոյ, ըսաւ և փրկելով հայրենի մոլորութենէդ՝ երկնաւոր լոյսին արժանացուց. արդ, զօրացի՛ր և հաստատ կեցիր Քրիստոսի սուրբ հաւատքովը. այն ատեն նա պիտի պահպանէ զքեզ, ինչպէս իր բոլոր հաւատացեալները։» Ապա մկրտեց զանոնք, ողջագութեց բոլոր հոգեւոր սիրով, օրհնեց, և Սուրբ Հոգիին յանձնելով՝ «Գացէ՛ք խաղաղութեամբ, ըսաւ, Տէրը ձեզի հետ ըլլայ։» Իսկ ինք շարունակ աղօթելով՝ «Տէ՛ր իմ Յիսուս, կը կրկնէր, պահպանէ՛ այս ժողովուրդը, ամօթահար բրէ չարը, և ընդունէ՛ զիս։»

Երբ Թադաւորը իմացաւ բոլոր այս եղելութիւնները, ստիպողաբար խիստ հրաման տուաւ դահիճներուն՝ անմիջապէս սպաննելու Ս. Առաքեալը։ Ու միեւնոյն ժամուն Ս. Թադէոս նահատակուեցաւ սուրով։ Հրաշալի եղաւ իր նահատակութեան պարագան. իր Թափած արիւնէն անուշահոտութիւն մը բուրեց և ծաւալեցաւ, անաւոր որոտումներով մեծ լոյս մը ծագեցաւ, անագին երկրաշարժ մը եղաւ, և ապուռաժը՝ որու վրայ տեղի ունեցած էր Ս. Առաքեալին նահատակութիւնը, գերբնական զօրութեամբ ճնդքուելով, իր մէջ ամփոփեց Սուրբ մարմինը, և վերստին ծածկուեցաւ. իսկ այս ամենուն ականատես եղող անօրէնները սարսափահար հալածեցան։

Բոլոր այդ օրերուն դարձի եկող հաւատացեալներու ընդհանուր թիւը երեքէն չորս հազար կը հաշուուրի։ Պատմագիրներ 3433 անձ կը ճշգեն, իսկ յայտնաւորքներ՝ 3440, այր թէ կին։ Ս. Թադէոս Առաքեալ, ըստ հին վկայաբանու-

թեան, նահատակուած է Քրիստոսի 48 կամ 50 թուակաշին, Քաղոց ամսոյ 13ի ժամը 9ին, ինչ որ կը զուգադիպէր Հռովմայեցոց Մարտ ամսուն. բայց յայտնաւորքներու համաձայն՝ կը յիշատակուի Դեկտեմբերին։ Իրմէ վեց օր առաջ նահատակուած է Ս. Սանդուխտ Կոյս։ (*)

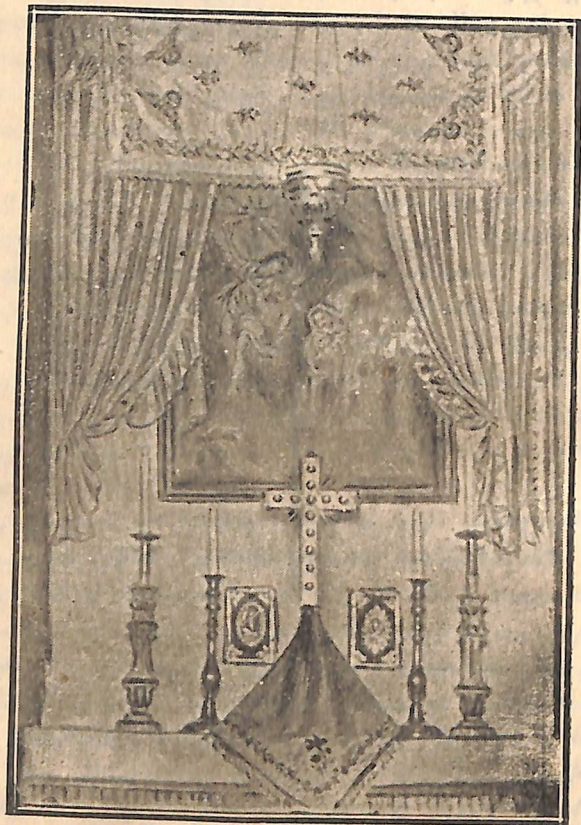
(*) Հայ եկեղեցին վայելչապէս կը տօնէ Ս. Թադէոս Առաքեալի և Ս. Սանդուխտ Կոյսի յիշատակը՝ վարդավառի տօնին յաջորդ շաբաթ օրը, կամ Յունվար ամսոյ վերջը, ինչպէս նաեւ մեր Առաջին Լուսաւորիչ Ս. Թադէոս և Բարթողիմէոս Առաքեալներու տօնը՝ Նոյեմբեր ամսոյ վերջը, և կամ Դեկտեմբեր ամսոյ սկիզբին զուգադիպող շաբաթ օրը։

2.

ԳԻԻՏ ՆՇԽԱՐԱՑ

Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻՆ ԵՒ Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍԻՆ

ԽՈՐԱՆ ԱԻԵՏՄԱՆ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ
ԵԷՆԻ ԳԱՐՈՒԻ, ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔԻ ԽԱՉՈԿ

Ս. Թադէոս Առաքեալին և Ս. Սանդուխտ Կոյսին մարմինները իրենց նահատակութենէն վերջ շատ տարիներ մնացին անյայտ, նման Բրիտոնէական հաւատքին՝ որ նախ ծածուկ մնացած, երթալով նուազեցաւ Արշակունեաց կռապաշտ թագաւորներու երեսէն, մինչև Տրդատայ հօրը՝ Խոսրովու օրը, որ ատեն անհամեմատ սաստկացաւ հալածանքը Բրիտոնէից դէմ: Եւ սակայն Տրդատայ օրով Հայաստան վերստին լուսաւորուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի շնորհիւ, շատ չանցած արժանացաւ ստանալու վերոյիշեալ նուիրական նշխարները՝ չորրորդ կամ հինգերորդ դարուն, Ս. Լուսաւորչի Որդւոց և Թոռանց, և կամ Ս. Թարգմանչաց օրով:

Այս գիւտի պարագան յիշատակագրած է մեր Ս. Մովսէս Քերթովանայրը իր պատմութեան մէջ. բայց ժամանակակից վարդապետ մը աւելի՛ ճոխ նկարագրած ըլլալով, քաղուածաբար կը ներկայացնենք ինչ որ իրմէ օրինակած են մեր յայտմաւորքները այս մասին:

Սրբակեաց ճգնաւոր մը Կիրակոս անուն, աշտկերտը Դաւթի սրբակրօն կրօնաւորին, կանուխէն հեռացած աշխարհէ, կը բնակէր Արտազ գաւառի Շաւարշանայ մօտ Սանատրուկ կոչուած լեռան վրայ, Ս. Թադէոսի և Ս. Սանդուխտ Կոյսի վկայութեան տեղերէն ո՛չ շատ հեռուն: Օր մը սրբակրօն Կիրակոս նիրհած միջոցին կը տեսնէր հրաշալի տեսիլ մը, զոր արթննալով կը պատմէր իսկոյն ուրիշ կրօնաւորներու:

« Կը տեսնէի, կ'ըսէր, Սանատրուկի դաշտին մէկ փոքր

բլուրին վրայ՝ ծագած լոյս մը սքանչելի, որու մէջ ոսկի աթոռի վրայ բազմած էր աննման գեղեցիկ լուսաւոր մարդ մը, շուրջը ունենալով ուրիշ հինգ մարդիկ: Յանկարծ տեսայ նաև հրաշագեղ տեսքով լուսապայծառ մանկատի աղջիկ մը՝ գլուխը պսակով, կանգնած աթոռին առջև, որ ողջունուեցաւ աթոռին վրայ բազմող մարդէն: Ես մինչ հիացած կը մնայի, որիչ փառաւոր մարդ մը, նման իմ վարդապետիս Դաւթին, «Մի՛ վախճար, ըսաւ ինձի, որովհետեւ մեծ շքանորհքի արժանացար. գիտցի՛ր տեսիլքիդ իմաստը: Լոյսը որ կը տեսնես՝ Սուրբ Հոգիին շնորհքն է՝ որ կը ծագի արդարներուն վրայ, ու կը լուսաւորէ զամենք որ արժանի են, ինչպէս զուն: Արդ, ա՛յն որ նստած է ոսկի աթոռին վրայ՝ Ս. Թադէոս Առաքեալն է. շուրջինները իր հինգ նահատակ աշակերտներն են, և պայծառափայլ աղջիկը՝ Ս. Սանդուխտ Կոյսն է:» Ես ահաբեկած արթնցայ, և աղօթելով փառք կուտայի Աստուծոյ՝ այս հրաշալի տեսիլքին համար:

Երեք օր վերջ կրկին կը տեսնէի Ս. Առաքեալը միեւնոյն փառքով, և գետին կը գլորէի. նա կանգնեցուց զիս. «Մի՛ վախճար, ըսաւ, Կիրակոս, մտադի՛ր եղիր, հո՛ս ամփոփուած են մեր նշխարները:» Ու կը ցուցնէր ինձ ապառաժ արձան մը՝ արեւմտեան կողմը: Արթնցայ վախէս, երեսուն օր պահք պահեցի, պատարագեցի, հաղորդուեցայ, և ապա նշանակուած տեղը երթալով գտայ արձանը, փորեցի, բայց չկրնալով բան մը գտնել, տրտում և վաստակաբեկ ինկայ ու քնացայ:

Եւ ահա դարձեալ կը տեսնէի Ս. Առաքեալը իր բնկերներուն հետ, առաւել հրաշալի եւեւոյթով: «Մի՛ վհատիր, Կիրակոս, ըսաւ ինձ, աջ կողմը փորէ, պիտի գտնես:» Արթնցայ և փորեցի, և իրապէս գտայ սուրբ վկաներէն միոյն նշխարները՝ որմէ անոյշ հոտ բուրեց: Եւ կարծելով թէ Ս. Առաքեալն է, գոհութիւն տուի Աստուծոյ: Բայց գիշերը տեսայ պատանի մը բարձրահասակ և գեղափայլ դէմքով որ՝ «Կիրակոս, ըսաւ, գտածդ Իսրայէլի նշխարն է. անոր վրայի

կողմը պիտի գտնես զիս՝ որ Զաքարիան եմ, և արձանին դէմ՝ պիտի գտնես Ս. Առաքեալը:»

Յաջորդ գիշերը տեսայ Ս. Սանդուխտ Կոյսը, առաջունէ աւելի՛ լուսափայլ, և զարհուրած՝ վար ինկայ. նա կանգնեցուց զիս, և հրամայեց ձորձ մը տարածել հոն, և վրան հաւաքել նշխարները. երբ կատարեցի ըսածը, կը տեսնէի նըշխարները բոցավառ ջահերու նման, և հիացած, «Ձորձը կ'այրի», կը բացազանչէի: Նա՛ «Ո՛չ, կը պատասխանէր, չա՛յրբիր, բայց կը մաքրէ ու կը լուսաւորէ Հայոց Աշխարհը՝ այս նշխարներու շնորհիւ:» Միանգամայն կը տեսնէի Սուրբ նըշխարներու անձերը՝ մարդկային լուսավառ երեւոյթով, որոնց մէջ էր Ս. Սանդուխտ Կոյս: Անոնցմէ մին խօսքը անոր ուղղելով, «Ուրախացի՛ր, ըսաւ, ո՛վ Հարս մաքուր՝ երկնաւոր Փեսային, քեզմո՛վ է որ մեր ոսկորները նուիրուեցան ի միութարութիւն Հայոց Աշխարհին. արդ, ա՛ն զանոնք, և բաշխել տուր ի բժշկութիւն հիւանդաց, թող յայտնուի՛ մեր նահատակութիւնը ամենուն, և մեր սէրը առ Աստուած:» Սուրբ Սանդուխտ Կոյս կը պատուիրէր ինձ ի միտ առնուլ ինչ որ տեսայ և լսեցի, ու կ'ըսէր. «Ես կը գտնուիմ ա՛յն բլուրին վրայ, ուր նախապէս տեսար զիս տեսիլքիդ մէջ», ցցնելով միանգամայն տեղը, ուր այս անգամ կը տեսնէի նաև փոքր եկեղեցի մը լոյսերով ողողուած: «Բայց, կը յարէր Ս. Սանդուխտ, անպատմելի՛ է այն վերին Լոյսը՝ ուր կը բնակին բոլոր Սուրբերը մշտնջենաւոր ուրախութեամբ: Օ՛հ ուրեմն, կատարէ՛ ինչ որ հրամայեցի քեզ:»

Երբ արթնցայ՝ փառք տուի Գրիստոսի, և պահեցի երկու ամիս, Նաւասարդէն մինչև Սահմի: Նաև Շահէն եպիսկոպոսը շատ ուրախանալով, եկած էր գտնելու Սուրբ նշխարները, բայց չէր կրցած: Եւ ահա դարձեալ կը տեսնէի Ս. Թադէոսը՝ միևնոյն լուսափառ կերպարանքով, որ՝ «Այսօր կը գտնէք ձեր փափաքելին», ըսաւ ինձ, և առաջնորդեց զիս զգուշութեամբ, ցոյց տալու համար նշխարներու տեղերը: Արթննալով ինձ հետ առի Տ. Սամուէլ քահանան, և հասնելով որոշ-

ուած սրբատեղին, սկսանք աղօթել յաջողութեան արժանա-
նալու համար:

Եւ հա՛ն՝ յանկարծ անաւոր թնդիւն մը լսուեցաւ, ապա-
ռաժը ճեղքուեցաւ, և անուշահոտութիւն մը լեցուց երկիրը:
Հոն տեսնուեցան անշատ դիրքերով, երեք Սուրբերու նըշ-
խարները անաւոր և սքանչելի երեւոյթով. առաջինը՝ Ս.
Առաքեալինը, բացուած ապառաժի արեւելեան կողմը, հոն ուր
ցոյց տուած էր Ս. Առաքեալը. անոր մօտ գտանք միւս եր-
կուքը, որոնց միոյն ոտքին մէջ երկաթի բեւեռ մը դեռ
գամուած կը մնար, և միւսոյն ոտքին ոսկորները ծակուած
էին: Մենք մեծ երկիւղով հաւաքեցինք զանոնք, և փառք
տուինք Աստուծոյ:

Յաջորդ օրը գացինք Ս. Սանդուխտ կոյսի վկայութեան
բլուրը, և աղօթեցինք: Յանկարծ թանձր մառախուղ մը սկսաւ
իջնել բլուրին վրայ, և տեւեց մինչեւ օրուան ժամը երեքը,
այնպէս որ բան մը չկրցանք տեսնել: Արտասուագին աղօթք-
ներէ և պաղատանքներէ վերջ կրցանք տեսնել լոյս մը բլու-
րին վրայ. և հա՛ն՝ լուսոյն մէջ տեսնուեցաւ բազմութիւն մը
լուսաւոր և անեղակերպ մարդիկներու: Այն ատեն ինքնին
բացուեցաւ Սրբունիին տապանը, անոյշ հոտ բուրեց, մառա-
խուղը փարստեցաւ. լոյսը պարզուեցաւ, և տեսանք Ս. Սան-
դուխտի նշխարները, զոր առնելով բերինք դրինք Ս. Առաք-
եալին նշխարներուն մօտ: Գիշերը յորդառատ լոյս կ'իջնէր
անոնց վրայ, և կը լսուէին օրհնութեան ձայները Սուրբե-
րուն՝ որոնք հրաշալուր եղանակով զԱստուծոյ կ'օրհնէին,
կ'ողջագութեանէին, և իրենց նշխարները իրարու կը գիրկընդ-
խառնուէին: Մենք կը զարհուրէինք տեսնելով Ս. Սանդուխ-
տի նշխարները խառնուած Ս. Առաքեալի նշխարներուն, և
մեծ վախով մօտենալով կը զանազանէինք ու կը զատէինք
իրարմէ: Ապա լրացուցինք բոլոր Սուրբերու նշխարաց ամ-
փոփումը վայելադիր հանգստարարանի մէջ, շնորհիւ Ածոյ: »

Այս սուրբ նշխարներու գիւտի համբաւը շուտով տա-
րածուեցաւ Հայոց մէջ. ամեն ոք ուրախութեամբ կը փու-

թային ուխտի, և ախտաժէտներ կը բժշկուէին: Անոնցմէ շատե-
րէն իբր մին, կը յիշուի բժշկութեան պարագան ի ծնէ կոյր
ուխտաւոր կնոջ մը, որ եկած էր Ռշտունեաց գաւառէն. նա
կը պատմէր տեսած ըլլալ գիշերանց երազով գեղատեսիլ
աղջիկ մը՝ որ յայտնած էր իրեն թէ ինք Սանդուխտ կոյսն
է, և հրաւիրած էր զայն Արտաղ ուխտի գալու՝ իր և
Ս. Առաքեալին ու անոր աշակերտներու վկայարանը, խոս-
տանալով հոն բանալ անոր աչքերը, ինչպէս որ կատարած
էր սքանչելապէս:

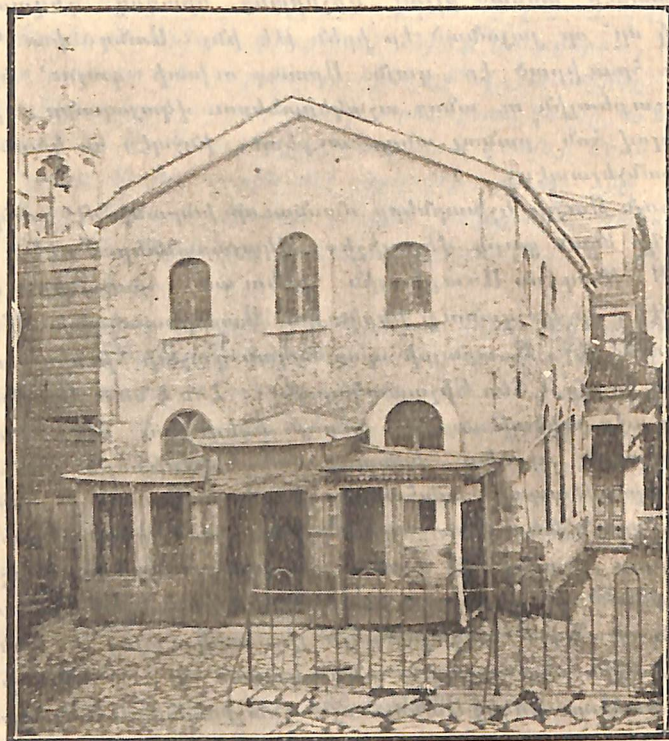
Նոյն Սուրբ Նշխարները մասնաւոր խորանի մէջ ամփոփ-
ուած կը մնան ցարդ վերոյիշեալ վկայարաններու մէջ, յա-
նուն Ս. Թադէոս Առաքեալին հիմնուած հրաշակերտ վան-
քին մէջ, որ կը գտնուի ներկայիս՝ Ատրպատականի Մակու
գաւառին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտի հիւսիս արեւ-
մտեան կողմը (Տես Յիշատակարան): Հոն է նաև Ս. Առաք-
եալին աջը արծաթապատ, ուրոյն եկեղեցւոյ մէջ: Իսկ Ս.
Առաքեալին գլուխը փոխադրուած է Էջմիածին, ուր կը
մնայ արծաթապատ պահարանով: Նոյն Սուրբ Նշխարներէն
որոշ մասունքներ շնորհուած են նաև շատ եկեղեցիներու և
վանքերու, որոնց մէջ մասնաւոր պահարանաւոր խաչերու
մէջ դրուած կը պահպանուին անոնք մեծարանքով, իբր նուիր-
ական աւանդ և անկողոպտելի յիշատակ Հայոց Ս. Եկեղեց-
ւոյ Առաջին Լուսաւորիչ անզուգական Ս. Թադէոսի, և
անոր նահատակակից Սանուհոյն՝ ճշախարհիկ Ս. Սանդուխտ
կոյսին:

Է.

Ս. ՅՈՒԴԱ ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Ս. ՍԱՆԴՈՒՆՏ ԿՈՅՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ
ԲՈՒՄԷԼԻ ՀԻՍԱՐԻ

Ս. Յուդա Թադէոս Առաքեալը՝ Աստուածահայր անուանեալ Յովսէփայ եղբօրը՝ Կղէովպասի որդին է։ Ունեցած է երեք եղբայրներ, որոնց առաջինը՝ Յակոբոս Արղար՝ կոչուած Տեառնեղբայր, առաջին Պատրիարքն է Երուսաղէմի։ Երկրորդը՝ Յովսէս, կոչուած նաև Բարսաբայ կամ Յուստոս, և երրորդը՝ Սիմոն Կանանացին, որ և Շմաւոն Նախանձայոյց։ Յակոբոս Տեառնեղբայրը և Յովսէս՝ Քրիստոսի եօթանասուն երկու Աշակերտաց թիւէն են, իսկ Սիմոն Կանանացին և Յուդա Թադէոսը՝ տաներկու Առաքեալներէն։ Մատթէոս և Մարկոս Աւետարանիչները՝ կոչած են զայն նաև Ղերէոս կամ Թադէոս, սիրտ և հոգի իմաստով, իսկ Ղուկաս և Յովհաննէս Աւետարանիչները՝ զայն որոշելու համար Յուդա Իսկարիովտացիէն, կը կոչեն Յուդա Յակոբեան, իր մեծ եղբօր անունով, ինչպէս և ինքն իսկ իր Կաթուղիկէ Թուղթին մէջ իբր պարծանք յիշելով նոյն անունը, կը գրէ. «Յուդա՝ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ, և եղբայր Յակոբայ։» Եւ այս՝ վերջինին հետ՝ թէ՛ ինք և թէ՛ իր միւս երկու եղբայրները Տեառնեղբայր, կամ Աստուածեղբայր անուամբ մեծարուած են։

Ս. Յուդա Թադէոս մեր և օտար պատմիչներու ոմանց համաձայն, քարոզութեան սկսած է՝ բժշկելով Արգար թագաւորը Եդեսիոյ մէջ, և անցած է Հայաստան. ուրիշներ այս անցքերը կը վերագրեն Ս. Թովմաս Առաքեալի երկուսրեակ եղբօրը՝ Ս. Թադէոս Դիդիմոսին։ (*)

(*) Տե՛ս Նախածանօթութիւն. ինչպէս նաև Արգար թագաւորի բժշկութեան պարագան։

Ս. Յուդա Թադէոս Աւետարանի քարոզութիւնը կատարած է ընդարձակ տարածութեան մը մէջ. ան շրջած է Արարիա Ասորոց, Միջագետք, Հայաստան, Քրդաստան Մարոց, և Պարսից: Բժշկած է հիւանդներ, շատեր հաւատքի բերած, և շինած է եկեղեցիներ, որոնց պաշտօնեաներ կարգելով ծաւալած է Քրիստոնէութիւնը: Ս. Յուդա Թադէոս՝ իր Աւետարանական քարոզի աշակերտողները ճշմարիտ հաւատքի մէջ հաստատելու համար զբաղած է նաեւ անոնց իր անունով վերոյիշեալ Կաթողիկէ Թուղթը՝ համառօտ և խորիմաստ, որով կղզուշացնէ զանոնք անհաւատ հերձուածողներէն, որոնց վիճակը կը նմանցնէ չար հրեշտակներու ապրտամբութեան, և Սողոմ Գոմորի պիղծ բնակիչներու վիճակին: Նոյն Թուղթին մէջ իբր նշանաւոր յայտնութիւն, ան կը խօսի Միքայէլ Հրեշտակապետին վրայ, որ, կ'ըսէ, սատանային հետ վիճեցաւ առանց յանդուքն վերաբերում ունենալու: Բայց, կը հետեցնէ, հերձուածողները չարախօսութիւն կ'ընեն նոյնիսկ իրենց չգիտցած բաներուն վրայ. Կայէնի ճամբուն կը հետեւին անոնք, դուրսէն սուրբ եւ օրինապահ կ'երեւան, մինչ ներսէն ամեն պիղծ բաներով լեցուն են: Հողմահալած ամպերու, կամ որդնահար անպտուղ ծառերու պէս են անոնք, ու կը նմանին ծովուն մոլեգին ալիքներուն, կամ խաւարին մէջ թաւալող մոլորակներուն: Եւ հաստատելու համար, ի վկայութիւն մէջ կը բերէ Ենովք Նահապետի անգիր յայտնութիւնը, ուր, կ'ըսէ, նա այս տեսակներուն համար մարգարէացաւ թէ Աստուծոյ և իր Սուրբերուն կողմէ պիտի դատապարտուէին: Ան կը կրկնէ Առաքեալներու խօսքերը, որոնք այդ տեսակ միայն չնշաւոր և ո'չ հոգեւոր մարդիկներէ կը զգուշացնեն զմեզ, ու կը յորդորէ ամբանալ հաւատով, և սիրել զԱստուած, որ միայն կարող է պահել զմեզ մաքուր և անմոլար:

Վերին Հայքի մէջ քարոզութեամբ շրջած ատեն Աղբա-կայ սահմաններուն մէջ Ս. Թադէոս Առաքեալ պատահեցաւ Ս. Բարթուղիմէոս Առաքեալին՝ Արտաշատի բլուրին վրայ:

Մեծ եղաւ իրենց հոգեւոր ուրախութիւնը: Երկու Սրբազան Առաքեալները իրենց այս հանդիպումին յիշատակը նուիրա-գործելու համար՝ նոյն տեղւոյն վրայ կանգնեցին խաչ մը՝ զոր Օթեաց Խաչ կոչեցին, և օծեցին զայն Սուրբ Իւղով զոր աւանդարար ստացած էին Քրիստոսէ, հիւանդները բժշկելու համար: Ապա բաժնուեցան իրարմէ: (*)

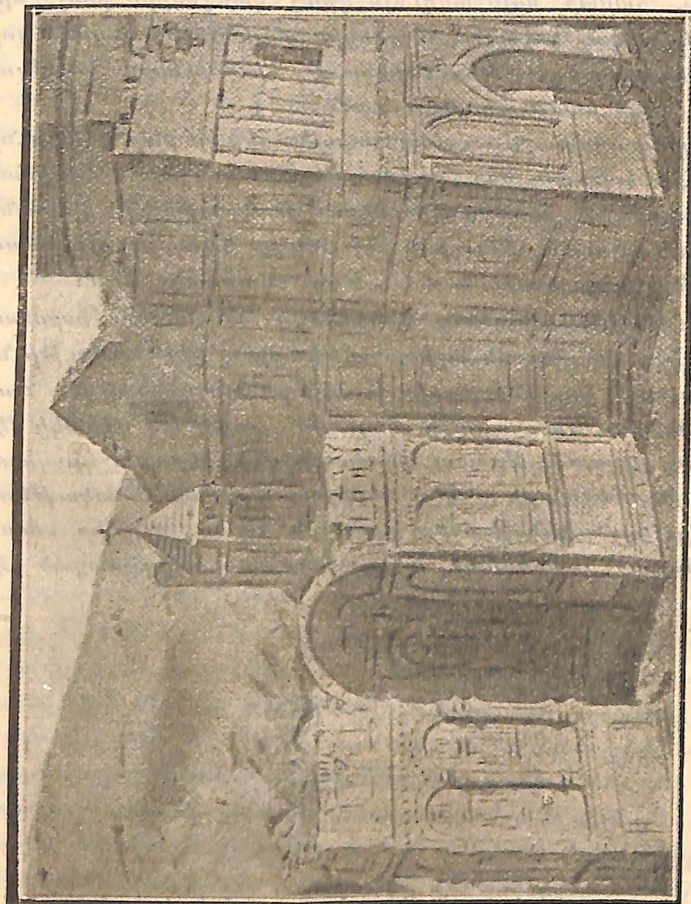
Բարթուղիմէոս Առաքեալ շարունակեց իր քարոզութիւնը մինչև Հեր և Զարեւանդ, այժմու Պարսկական Խոյ և Տիլիման քաղաքները, և նահատակուեցաւ Սանատրուկի կողմանէ Ուրբանոս կոչուած քաղաքին մէջ, Փոքր Աղբակ, Մալմաստ և Ուրմիա քաղաքներուն մօտ, Բարս կոչուած Տեղը:

Իսկ Յուդա Թադէոս Առաքեալը անցնելով Պարսկա-հայոց մէջ, բազմազան աշխատութեամբ և մեծ նեղութիւն-ներ կրելով, շարունակեց իր Առաքելական գործը, և նա-հատակուեցաւ Սանատրուկի կողմանէ՝ կախուած վիճակի մէջ նետահար ըլլալով, Արտազ գաւառին մէջ: Այսպէս կը պատ-մագրէ յայտնաւորեքը, մինչ ուրիշներ իր նահատակութեան տեղը կը նշանակեն Ուրմիա քաղաքն Հայոց, ուր իր անու-նով շինուած է եկեղեցի, և որ աղբււր հանդիսացած է, կ'ըսեն, շատ բժշկութեանց:

(*) Հայաստանի երկու Ս. Առաքելոց այս հանդիպումը պատկե-րացնող նկարներ ունինք մեր եկեղեցիներու մէջ, Ս. Թադէոս Առաքե-ալը ներկայացուած Քրիստոսի Դաստառակով, և Ս. Բարթուղիմէ-ոսը՝ Տիլիման պատկերով: Իսկ Սուրբ Իւղի մասին, ըստ Աւետա-րանի (Մարկոս 2. 13) Առաքեալները չնորձքն ունէին անով օծելով բժշկելու շատ հիւանդներ:

Ս. ԹԱԴԵՏԻ ՎԱՆՔ - ՄԱԿԱՐ

Բ. ՄԱՍ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ա.

Ս. ԹԱԴԵՏԻ ՍՈՒԱՔԵԼՈՅ

ԿԱՍ

Ս. ԹԱԴԵՏԻ ՎԱՆՔ

Փառաւոր վանք մ'է այս՝ հիմնուած վաղապուրականի Արտաղ գաւառի, այժմեան Ատրպատականի նահանգի Մակու գաւառի մէջ, Աւարայրի գաչտին Հիւսիս Արեւմտեան կողմը, Մակուի բերդէն եօթը ժամ հեռու, Ա. Առաքեալի նահապետութեան տեղւոյն վրայ։ Վանքը տարիներու ընթացքին մէջ թէև կրած է մեծ աւերումներ, կը մնայ սակայն կանգուն իր կենդանի վկայարան պատմական քաղցր անցեալի, կերտուած ձորին մէջ, երեք կողմէ չըջապատուած ապառաժուտ լեռներով, իր պարիսպի մօտէն կը հոսի Մակուի գետի մէկ վտակը։ Առաջակողմը կը տարածուի ընդարձակ դաշտ և արօտավայր։

Վանքի հիմնարկութեան թուականը թէև անյայտ, բայց ունի տասներկեց դարերու պատկառելի հնութիւն։ Նա պատմական հռչակ և յիշատակութիւն սկսած է ստանալ ԺԳ. ըդդարէն սկսեալ։ Չեւով և չիսուածքով կը նմանի Էջմիածնայ Տաճարին, զարդարուած գօտիաձև ժայռաէնանման քանդակներով։ Ըստ արձանագրութեանց, վանքը նորոգուած է երկու անգամ. նախ՝ աւելի քան 600 տարի առաջ, 22Ը

թուականին, ըստ արձանագրութեանց, Տ. Զաքարիա Եպիսկոպոսի ձեռամբ, որ նորոգ վարդարել տուաւ վանքի արեւելեան մասին մէջ Ս. Թադէոս Առաքելայի Գերեզմանը, կազմեց սեղանը և խորանները: Ահա ի՞նչ որ արձանագրուած է իր մասին:

«Այս Տաճար լուսակիր և երկնաման, առկայացեալ հաստատագոյն հիմամբք ի վերայ Աստուածաբնակ շիրմին Ս. Առաքելոյ Թադէոսի. որ ըստ բազմատեսակ յանցանաց մեր զկործանումն էառ ի չարժէ. իսկ ես նուազ սպասաւոր մին, Զաքարիայ եպ. որդի Պարոն Մանուէլայ, կարողութեամբ Աստուծոյ սկիզբն արարի կրկին նորոգութեան առաւել քան զառաջինն, ի ժամանակին սաստիկ նեղութեան և հալածանաց Քրիստոնէից, որ և բազում եկեղեցիք քակտին...»

Ուսկից կը յայտնուի թէ նախակերտը՝ որ երկբաշարժով աւերուած էր, լաւագոյն կերպով կը նորոգուի իր միջոցաւ:

Ապա էջմիածնի բարեյիշատակ Տ. Սիմէոն Արքեպիսկոպոսը ԺԹ դարու սկիզբը՝ ՌՄԿ թուականին, նորոգած է վանքի միւս մասը, արեւմտեան կողմը, ինչ որ կը կազմէ վանքի տաճարին մեծագոյն բաժինը, սպիտակ յղկուած քարերով, սիւներով, քանդակներով և արձանագրութիւններով: Ըստ նոյն արձանագրութեանց, Սիմէոն Սրբազանը նոյն առիթնի Առաջնորդը եղած կը թուի Արտազ գաւառին: Նա շինել տուած է նաև վանքի բակի մէջ առաջնորդարան, հովուելու համար Արտազը և ամբողջ Ատրպատականի նահանգը, որ հայաշատ էր, և վանքին շատ հաստատարեր: Նա ծաղկեցուցած է վանքի միաբանութիւնը. իրեն պէս, ժամանակ մը այս տեղ նստած են Ատրպատականի Առաջնորդները. ասոնք կը վարէին ժողովրդի հոգեւոր, միանգամայն քաղաքական գործերը: Վանքը եղած է մին այն չորս Աթոռներէն՝ որոնց հաժաձայնութիւնը պէտք էր կաթողիկոսի ընտրութեան համար:

Վերահաս Ռուս-Պարսկական պատերազմը 1828 թուականին, աղէտալի եղաւ վանքին համար. Պարսկահայերու զաղթելովը ամբողջ Արտազ գաւառը որ կը ներկայացնէ այժմ Մակուի իմանութիւնը, և որ գրեթէ միայն Հայերով բնակուած էր, կը դատարկանայ տակաւ: Այնուհետև կը խախտի Առաջնորդարան-վանքի դիրքը, Հայերու պակսելովը կսկսի քրթերու և թուրքերու կողոպուտի և աւարառութեան թուականը. ասոնք կը յարձակին մնացորդ Հայ գիւղերու, ինչպէս և վանքին վրայ, պարբերաբար, տեւականօրէն, ժամանակի ընթացքով կը տիրեն երբեմնի Հայաբնակ գիւղերուն, վանքի կալուածներուն, և վանքը կը մնայ վերջապէս ամայի, ժանաւանդ երբ Ատրպատականի Առաջնորդութիւնը 1840ին կը փոխադրուի այն տեղէն թաւրիզ, Տ. Սահակ Եպ. Սաթուհեանի օրով:

Այս վանքը ինչպէս միշտ, նոյնպէս և իր ամայացումին մէջ, ժողովուրդի երկիւղած վերաբերումին պատճառ հանդիսացած է: Մեծ եղած է բոլորի հաւատքը անոր զօրութեանը նկատմամբ: Նոյն հաւատքը կը նկատուի նաև թուրքերու և քուրդերու մէջ, և անոնցմէ շատեր մեծ եռանդով շատ անգամ վանք կուգան ուխտի: Ասոնք չեն կրնար մոռնալ շատ դէպքեր, որոնց մէջ վանքի և իր ժողովուրդին դէմ յանցանորներ պատժուած են, և կամ այս ու այն տեսակ վնասներու ենթարկուած: Զարմանք չէ թէ շատ անգամ թուրքերը նախատած են հայերը բռնելով. «Դուք ունիք շատ զօրաւոր վանք, շատ կարող Մուրը, բայց չէ՛ք կրցած պատուել զայն արժանի կերպով»: Այս հաւատքը ունեցած են նաև իրենց մեծերը, որոնցմէ մին, Մակուի Սարտարը, քսան տարի առաջ, փափաք յայտնած էր իր ծախքով բան մը շինել տալ վանքին մէջ, իբր նշան երախտագիտութեան:

Ներկայիս վանքը ամայի է իսկապէս(*): Վանքը հիմայ ունի

(*) Երբեմնի փառապանծ այս Ուխտատեղիի ներկայ թափուր և մոռցուած վիճակը շատ սրտառայ գրիչով ողբերգած է հոգեւոյս Տ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոսը իր «Իմ Ուխտ թաղէի Վանուց» քերթուածով, 1901-ի Հայ Եկեղեցի Ամսաթերթի մէջ, զոր պարտք կղզանք ներկայացնել այս հատորի վերջը:

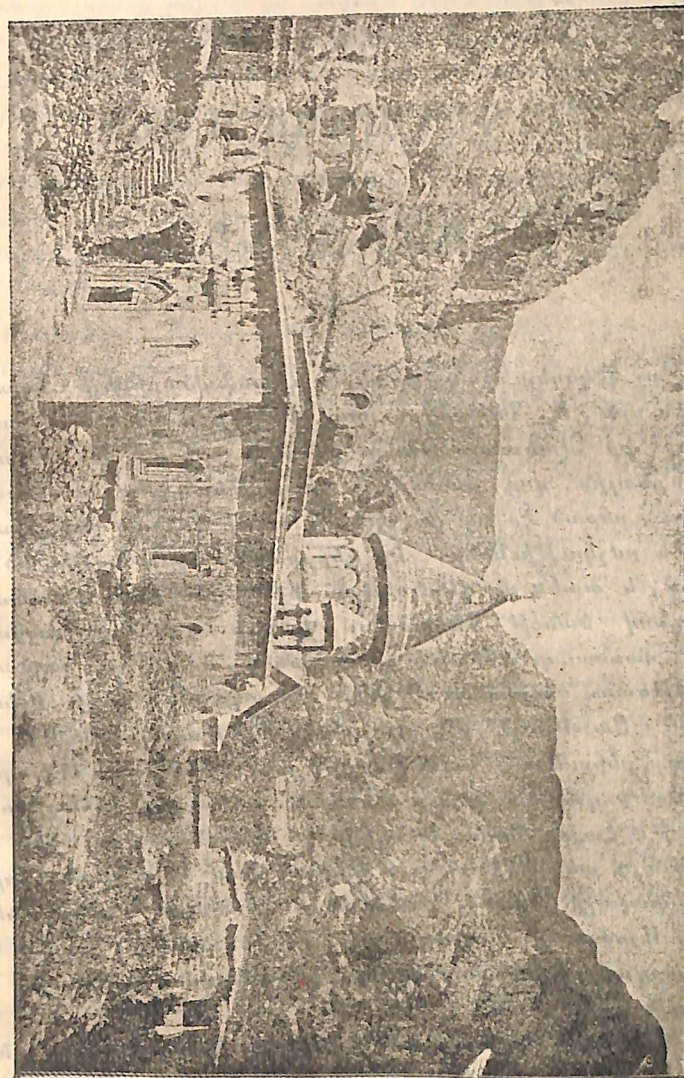

Վանահայր, և մի քանի վարելահող : Մերձակայ լեռներու վրայ կան փոքրիկ եկեղեցիներ, մատուռներ, թերևս չին ուած Ս . Թադէոս Առաքեալի չարչարանաց տեղերուն վրայ : Վանքէն քանի մը մէթը հեռուն . դէպի արեւմուտք , պարպաձև ժայռերու կցուած բլուրի մը վրայ չինուած է փոքր մատուռ մը , ուրտեղ , ըստ աւանդութեան , նահատակուած է Ս . Առաքեալը . այնքան հին չէնք մ'ալ չէ այս , թէև ներկայիս վնասուած և դատարկ :

Իսկ վանքին արեւելեան կողմը, մէկ մղոնէ նուազ հեռուն բարձրացող բլրակի մը վրայ ուր տեղի ունեցած է Ս. Սանդուխտ կոյսի նահատակութիւնը, շինուած է փոքր մատուռ մը, այժմ անպահոյճ, որու առջեւ կը տարածուի Շաւարշանի դաշտը՝ լայն և ընդարձակ:

Աւելի հեռուն, ամբողջ Մակուի իմանութեան մէջ կը տեսնուին եկեղեցիներու, շէնքերու բեկորներ, ու բոլոր կը մնան իբր կենդանի վկաներ Հայ ժողովուրդի անցեալ փառքին, և ջերմեռանդ հաւատքին, որու շնորհիւ մեծարուած է Ս. Թադէոս Առաքեալի և Ս. Սանդուխտ Կոյսի յիշատակը իրենց նահատակակից հաւատացեալներու հետ. վերոյիշեալ սրբակերտ վկայարաններով:

Ս. Թադէոս Առաքեալի վանք, կամ Աւագ վանք անուանուի ունինք նաև ուրիշ շատ հին վանք մը՝ Բորձր Հայքի այժմեան Կաժախ գաւառին մէջ. նոյնը կը կոչուի նաև Լուսաւորչի Անապատ, և կը համարուի հիմնուած ըլլալ 35 թուականին, Ս. Թադէոս Առաքեալի ձեռամբ, ու նորոգուած աւելի վերջը՝ Ս. Լուսաւորչի կողմէ:

ԱՅՏՆԱԳԻՆՆԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐԱՅԻՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԴԻՆԱԼՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵ

Ք.

Ս. ԳԵՂԱՐԴԱՅ ՎԱՆՔ

ԿԱՄ

ԱՅՐԻ ՎԱՆՔ

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրական և անփոխարինելի աւանդներէն մին, Ս. Գեղարդը, որով Փրկիչը խոցուեցաւ իշաչին վրայ, իր ժառանգութիւնը եղած է չնորհիւ Ս. Թադէոս Առաքեալին, զոր, համաձայն վկայութեան մեր պատմագիրներու, բերած էր նա իր հետ, և անով գործած մեծ հրաշքներ և բժշկութիւններ: Իր գերբնական ոյժը ծածկուած էի մնաց, և ատեն մը վերջ մեծարանքով դրուեցաւ իր յատուկ անունով ծանօթ Գեղարդայ Վանքի գլխաւոր խորանին մէջ, մասնաւոր արծաթէ պահարանով, որը՝ ըստ արձանագրութեան, նուիրուած է 1286 թուականին, Պոսշ Իշխանի կողմէ: Յայտնի չէ՝ թէ որոշապէս ո՞ր թուականին Ս. Գեղարդը բերուեցաւ նոյն վանքը. ըստ Վարդան Աշխարհազրին ԺԴ դարուն պէտք է ըլլայ. նոյն տշխարհագիրը կը գրէ թէ Հայոց Բրիտոնէութիւնը ընդունելու առաջին դարերը այդ տեղը կը կոչուէր Այրեաց կամ Այրի վանք, ըլլալով հրաշալի կերպով կոփուած և կերտուած քարայրներու մէջ, Այրաբատի Մաղաղ գաւառի (Գեղամաչէն) Գառնի կամ Գեղարդաձորի մէջ, որ կը պատկանի Այժմու Երեւանի նահանգին:

Վանքը չըջապատուած է բրգածեւ պարիսպներով, և իր հիւսիսային ու արեւմտեան կողմերը կը հանգչին բարձրաբերձ ապառաժներու վրայ: Ամբողջ մենաստանը կը բովանդակէ ժամատուն մը, տաճար մը, և հինգ վիմարոր մա-

տուներ, որոնց բոլորը կը կազմեն Եօթը Եկեղեցիներ, քառասուն խորաններով ու սեղաններով: Գլխաւորը, որու ձեւը Տիւպուա հնագէտը կը նկատէ Մաւրիտանական, ժամատունն է, շինուած 1214 թուականին՝ Զաքարիա և Իւանէ Հայ Իշխաններու և անոնց որդւոց՝ Շահնշահի և Աւագի ձեռքով: Բուն եկեղեցին կամ Տաճարը երկար է և քառակուսի, որու կեդրոնին վրայ կը բարձրանայ անսխալ կաթողիկէն, որմէ միայն կը թափանցէ լոյսը Տաճարին մէջ: Հոս է որ պահուած էր Ս. Գեղարդը:

Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը կը վկայէ թէ ատեն մը հոս բնակած է Տ. Սահակ Հայրապետը: Կը հետեւի թէ. իր բուն հիմնադրութեան թուականը թէ և ճշգրտապէս ո՛չ յայտնի, այս վանքը եղած է Հայոց հնագոյն վանքերէն մին, ուր բնակած են միաբաններ և ճգնաւորներ: Ս Սահակէն սկսեալ մինչև իններորդ դարը և աւելի, չկայ ու է արձանադրութիւն վանքին մէջ. բայց ԺԲ. դրէն ստղին նա արդէն յայտնի է իբր պայծառ և շէն վանք: ԺԴ. դարուն վերջը Լէնկթիմուր աւերեց և կողոպտեց այս վանքը, իսկ ԺԷ դարուն, 1605 թուականին նշաւակ եղաւ ան Շահաբաս Պարսիկի արշաւանքին. Երեւանի մեծ երկրաշարժին, 1684 թուականին վանքը քանդուած էր, բայց քանի մը դար վերջը վերանորոգուեցաւ: Ֆրոնսացի ուղեւոր Թալէրնիէ 1655ին, ապա Ճէմիլլի Իտալացին 1694ին, Մօրիի Անգլիացին 1813ին, Քրր Փօրթրի և Մօնթիթը Անգլիացի Զօրավարը 1819ին, և վերջապէս Տիւպուա Զուլցեքիացին 1834 ինայցեւած են վանք, նկարագրած, գծագրած են յատակածեւը և քանդակներու պատկերները:

Այս վանքը ունեցած է նշանաւոր Միաբանութիւն, և բաւական մեծ թուով վիճակներ և գիւղեր, որոնց մասին գրած է Սիմէոն Կաթողիկոսը իր Զամբու անուն գրքին մէջ: Այժմ վանքը անշուք է և անխնամ: Իսկ Ս. Գեղարդը փոխադրուած է ու կը պահուի Էջմիածնայ մէջ:

Գ.

Ս. ԹԱԴԵՈՍ ԵՒ ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԵՈՍ

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԵՆՆԻ ԳԱԲՈՒԻ

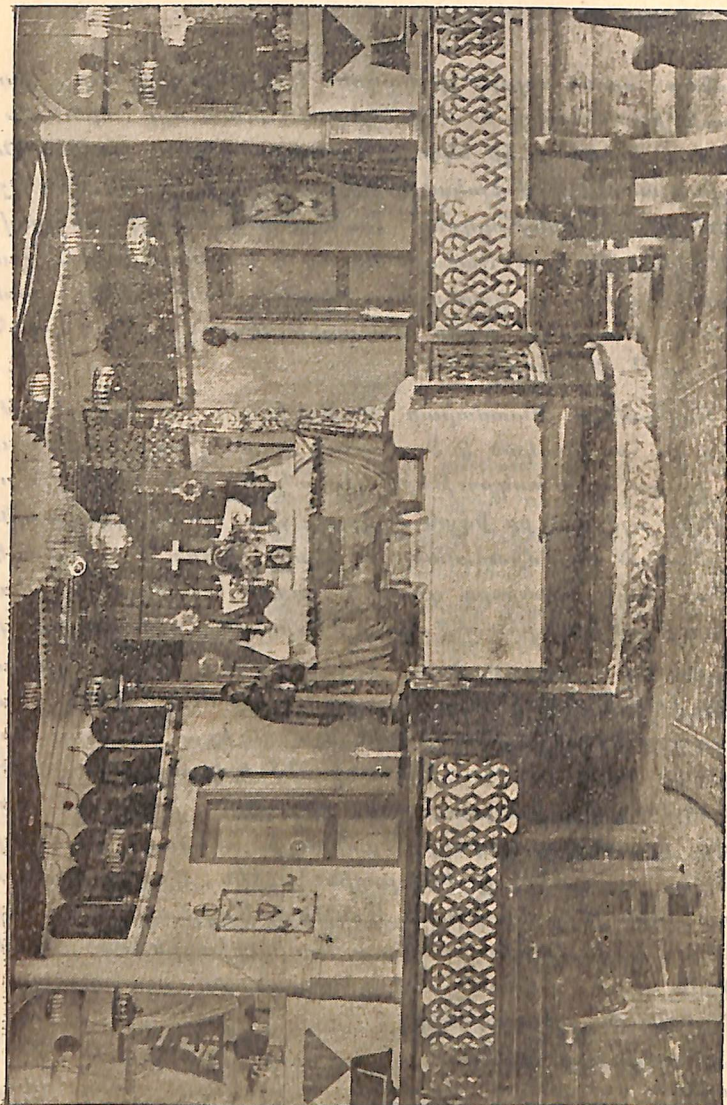
Պօլսոյ և արուարձաններու քառասունէ աւելի եկեղեցիներէն մին, Եննի Գարուի մէջ, նուիրուած է մեր Ս. Թադէոս և Բարթուղիմէոս Առաքեալներու, և միւսը, Բումէլի Հիսարի մէջ, Ս. Սանդուխտ Կոյսի անունին:

Եննի Գարուի Դուրսը հիմնուած է Ս. Առաքելոյ Եկեղեցին, փայտակերտ, միջակ մեծութեամբ, 1846 թուականին, Ապրիլ ամսոյ 6ին. հիմնարկէքը ըրած է Տ. Մատթէոս Պատրիարք: Այս թաղը այն ատեն ունէր իր դուռները որոնք կը փակուէին ամեն գիշեր, և այս պատճառաւ տեղւոյն հայաշատ բնակչութիւնը անակնկալ պահու մէջ իր հոգեւոր պէտքերէն զրկուած կը մնար, չկրնալով հաղորդակցիլ Մայր Եկեղեցւոյ հետ: Այս եղաւ գլխաւոր պատճառը վերոյիշեալ եկեղեցւոյ շինութեան, որ աւարտեցաւ նոյն տարին Յունիսի 9 ին և օծուեցաւ 18ին, նոյն Տ. Մատթէոս Պատրիարքի ձեռամբ:

Այս կը հաստատէ Եկեղեցւոյ ճակատին վրայի վիմափոր արձանագրութիւնը.

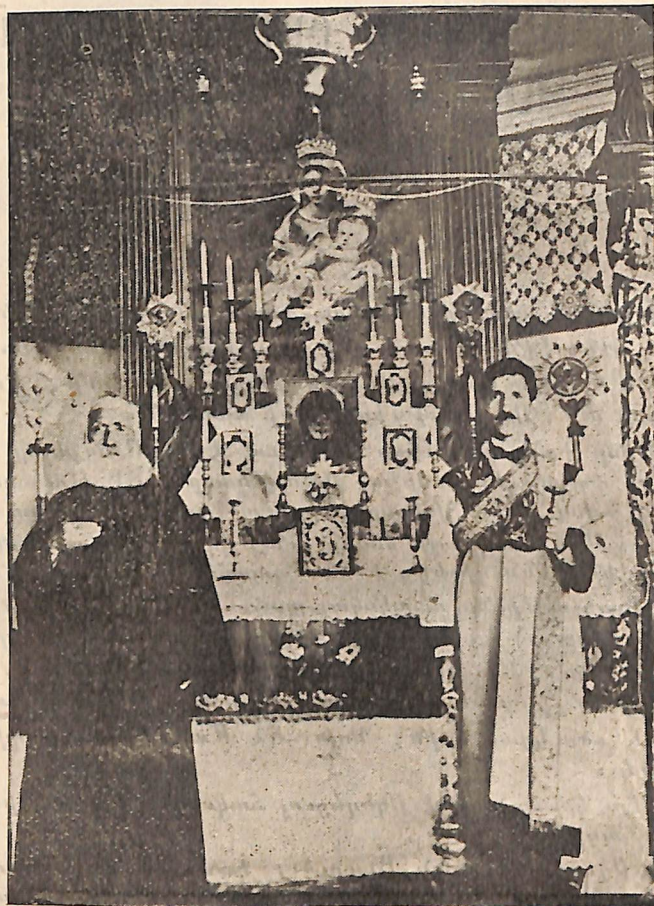
«Ողորմութեամբն Աստուծոյ կառուցաւ Տաճարս այս Սուրբ, յանուն Սրբազան Առաքելոցն Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի, ի Պատրիարքութեան Տ. Տ. Մատթէոսի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի և ազգասէր Պատրիարքի Կ. Պօլսոյ, արդեամբք Աստուածասէր ժողովրդեան, յամի Փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի 1846 Յունիս 9:»

Նախկին շինուածքը նորոգութիւն մը կրեց քսան տարի վերջը, 1886 թուականին: Կը յիշուի թէ նախապէս արգելք

Կեմքն Բակոս Ս. Թադէոս և Բարթուղիմէոս Առաքելոյ Եկեղեցւոյ Եննի Գարուի

ԱՒԱԳ ԽՈՐԱՆ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵԷՆԻ ԳԱՐՈՒԻ

ԱՒԱԳԵՐԷՑ

ՈՒՐԱՐԱԿԻՐ ԴՊԻՐ

Տ. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՔԱԶԱՆԱՅ

Վ. Մ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ

ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ՎԷՄ-ԽԱՉ

դրուած էր հոն կատարելու ամենօրեայ պաշտամունք. արտօնութիւն կար միայն կատարելու մկրտութիւն, պսակ, յուղարկաւորութեան պաշտօն. բայց ապա տակաւ, անշուշտ իր բարեպաշտօն Աւագերէցին՝ Տ. Խաչատուրի, և բարեպաշտ թաղեցիներու ջանքերովը արգելքը վերցաւ, և սկսաւ պաշտամունք կատարուիլ անխափան:

Եկեղեցւոյ շէնքը ճակատէն դիտելով բաւական զարդարուն է, բայց քովնտի կողմերէն՝ անհամադիր. աջ կողմի պահարանը քանի մը անգամ աւելի մեծ է ձախ կողմինէն, և մինչդեռ իր երեք կողմերը պարսպապատ պարտէզի մը մէջ առնուած են, իր հարաւակողմը, պահարանին մասը, առանց պատի կ'եզերէ արտաքին փողոցը, դիմացը ունենալով փայտաշէն տուններ:

Եէնի Գարու իր ամբողջովին փայտաշէն տուններովը Պօլսոյ մէջ միակ թաղն է որ մեծ հրդեհներու թատերավայր եղած է: Անշան չէր այդ հրդեհներու վերջինը՝ որ 1916 թ Դեկտեմբեր 30 ի Ուրբաթ օրը ծագեցաւ և մոխիր դարձուց թաղին մնացած տուններուն կարեւոր մէկ մասն եւս: Հրդեհը որ աղեղի մը ձեւով ծաւալած էր ամբողջ եկեղեցիին շուրջը, ոչնչացուց բոլոր շէնքերը, բայց եկեղեցին այդ բոցերուն մէջ, հրաշալի կերպով մնաց անվտանգ:

Եկեղեցւոյ ներքնակողմը սիրուն է, բայց շատ լուսաւորուած ըլլալով մեծ պատուհաններով, չի' տպաւորեր այն խորհրդաւոր ազդեցութիւնը զոր կրնանք ունենալ նուազ լուսաւոր եկեղեցիներու մէջ, ուր խորանը աւելի' կը լուսափայլի մոմերու լոյսով: Իր ներքին լայն ճակատին վրայ կը տեսնուի Աւագ Խորանը շատ լայն, և քովնտի երկու խորանները՝ բաղդատաբար շատ փոքր միջոցներու վրայ անջատուած: Աւագ Խորանը այդ ընդարձակ ճակատին կեդրոնը, կ'ընծայէ ճաշակաւոր երեւոյթ մը: Պատկերով մը կը ներկայացնենք նոյն Աւագ Խորանը. հոն աջ կողմը կանգնած կը տեսնուի Աւագերէց Տ, Արիստակէս Քահանայ Վարժապետեանը, և ձախ կողմը՝ ներկայս երկասիրողը՝ Ուրարակիր:

Ճակատի ձախակողմեան փոքր խորանը նուիրուած է

Ս. Թադէոս և Բարթոլոմէոս Առաքեալներուն . հոն դրուած է անոնց պատկերը . որ կը յիշեցնէ անոնց Օթեաց իշաչի հանդիպումը և տեսակցութիւնը , Ս . Թադէոս նստած Դաստառակի պատկերին մօտը , իսկ Ս , Բարթոլոմէոսը ոտքի վրայ . Տիրամօր հարազատ պատկերը բռնած :

Աջ կողմի խորանը Ս . Կոյսի Աւետմանն է , համադիր միւսին , ուր կ'երևի նոյն ինքնուրուի ներկայացնող պատկերը : Ս . Առաքելոց , ինչպէս նաեւ Աւետման այս պատկերները ճաշակաւոր են և գեղարուեստական , թէեւ չեն նշանաւոր նկարիչներու գործեր :

Դասին աջ կողմը կայ շատ փոքր պահարան մը որ խորանի չունի . իսկ ձախ կողմը՝ բաւական մեծ պահարան մը , որու Աւագ խորանը նուիրուած է Ս . Վարդանանց Զօրավարաց յիշատակին , և կը կրէ անոնց վերջին օրհնութիւնը ներկայացնող պատկեր մը՝ անարուեստ : Այս պահարանին մէջ , Մկրտութեան Աւագանին քով կը տեսնուի քանդակաւոր փայտէ չրջանակի մը մէջ՝ Խնդրակատար Ս . Աստուածածնայ պատկերը՝ ներհող Մանուկ Յիսուսը գրկին , ներկայացուած ա'յնչափ բնական և սքանչելի , որ դիտողին սրտին կը խօսի ու կ'ազդէ : Այս մէկ անստղծաւ գործն է Ումէտիկի , այդ ճարտար և շնորհալի Հայ նկարչին , որու կարեւոր աշխատութիւնները հիացում կ'ազդեն Սկիւտարի Ս . իշաչի , Ս . Կարապետի , Բերայի Ս . Նրորդութեան , և դեռ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ :

Խնդրակատարի պատկերը նկարուած 1853ին , ընտիր հնութիւն մը թէեւ , բայց պատահաւ ճաթրտած ու մաշած ըլլալուն այլեւս չպիտի կրնայ տոկալ երկար առնն : Այս պատկերը իր չրջանակովը լուսանկարուած է և արտատրուած գրքիս սկիզբը :

Բայց ինչ որ կը նուիրագարդէ այս եկեղեցին , և արժանի կը դարձնէ զայն ուխտավայրի , մեր երկու Սրբազան Առաքեալներու , ինչպէս նաեւ Կենաց Փայտի և ուրիշ ինը Սուրբերու նուիրական մասունքներն են , որոնք խնամքով

ամփոփուած են երկու արծաթեայ նրբակերտ իշաչանօթներու մէջ :

Նոյն իշաչանօթներէն մին , մեծը , իր կեդրոնի վարդապետակ ուրծաթ չրջանակաւոր ապակիին տակ , որու շուրջը արծաթէ ճաճանչներ կը ձիւղաւորին խաչանման ճառագայթումով , կը պարունակէ Ս . Թադէոս և Բարթոլոմէոս Առաքելոց մասունքները , հետեւեալ արձանագրութիւնով .

« Զհրաշագործ Սուրբ Մասունս ետ յիշատակ նորապետակ Ս . Եկեղեցւոյս Եէնի Գարուի՝ Սրբազան Տէր Մատթէոս Ազգասէր Պատրիարք Կոստանդնուպօլսի , 1846 : »

Փոքր են այս մասունքները . Ս . Թադէոսինը աւելի՛ փոքր , ամրացած արծաթէ երկու փոսիկներու մէջ : Այս սրբանօթը նուիրուած է 1846 Յուլիս 21ին , « ի յիշատակ Ալաճաճի Յակոբի Որդի հանգուցեալ Զարիքի , և արեւշատութեան Սուրբանին » : Ս . Առաքելոց խորանի պատկերին մէջ , նոյն խորանին վրայ դրուած կը տեսնուի այս սրբանօթը :

Միւսն է արծաթեայ նրբակերտ , քառաթեւ ճաճանչաւոր իշաչ մը , որուն վրայ ազդուած տառներկու պտուտակաւոր խոշորացոյցներու տակ , մասնաւոր պահարաններու մէջ ամփոփուած կը տեսնուին տառներկու Սրբազան Մասունքներ իրենց անուններով : Մին շատ փոքր մաս մ'է Կենաց Փայտէն , միւս երկուքը՝ դարձեալ Ս . Թադէոս և Բարթոլոմէոս Առաքելոց մասունքները , աւելի՛ մեծ . ապա ութը մասունքներ՝ Ս . Գրիգոր Լուսաւորիչ , Ս . Կարապետ . Ս . Յակոբ Մծնայ , Ս . Մարկոս Աւետարանիչ , Ս . Կղեմայ Հայրապետ , Ս . Գեւորգ Զօրավար , Ս . Մարուգէ Ծղնաւոր , և Ս . Ղուկիանոս Հարիւրապետ վերառութիւններով , բոլորը անջատ իրարմէ , և հատ մը ևս , իշաչի գագաթինը , որու արձանագրութիւնը անընթեռնելի կը մնայ Զօրհնէքի խոնավութեան հետեւանքով : Պատկերին մէջ Աւետման խորանին վրայ դրուած կը տեսնուի այս իշաչը , որ չինուած և նուիրուած է 1847 Մարտ 18ին , Զպուխճեան Ոսկերիչ Քերովէի կողմէ :

Շատ վայելչադիր յարմարութեամբ խաչազարդուած այս նուիրական մասունքները իրապէս շնորհն ունին հոգեպարար

ազդեցութիւնն գործելու՝ բոլոր հաւատացեալներուն վրայ, երբ անոնք սիրեն ճանչնալ Սուրբերու կեանքը, կրած զոհողութիւնները, նուիրումը, և փափաքին մօտենալ նոյն մասունքներուն՝ մեծարելու համար անոնց յիշատակը: Անոնք, անշուշտ կը վարձատրուին փոխադարձաբար, իրենց հաւատքի շափով:

Ասոնք են այս Եկեղեցւոյ նուիրական յիշատակելի աւանդները (*): Եկեղեցին ունինաւ բաւականաչափ զգեստներ, անօթ և գոյք, նախապէս արդիւնաւորուած հանգուցեալ բարեյիշատակ Տ. Սաշատուր Հօր շնորհիւ, որու կենսագրութիւնը կուտանք յաջորդ գլխոյն մէջ, և աւելի վերջը պատշաճօրէն բարեզարդուած Եկեղեցասիրաց Միութեան կողմէ, որ կազմուեցաւ հոն ութը տարի առաջ, աջակցութեամբ ծերունազարդ Քարողիչ Տ. Եղիշէ Ծ. Վ. Պալֆայեանի. և մշտաջան նուիրումով մը նորոգեց եկեղեցւոյ ներքին ճակատը, օժտեց եկեղեցին նոր պատկերներով, ջահներով, կանթեղներով, գորքերով, ծածկոցներով, չապիկներով, նոր գոյքերով, և շինել տուաւ դաւիթի երկու պատկերներուն համար զոյգ մը գողտրիկ խորաններ: Անմոռանալի կը մնայ նոյն Միութեան Ատենապետ Պ. Միհրդատ Մուրատեանի յիշատակը այս բարեզարդութեան գործին մէջ: Նա մասնագիտաբար ասեղնագործել տուաւ Դպրաց նոր չապիկները, և աշխատեցաւ օժտելու նաև կէտիկ Փաշայի Ս.

(*) Եկեղեցւոյ պատկերներուն մէջ կ'արժէ յիշատակել հետևեալները.

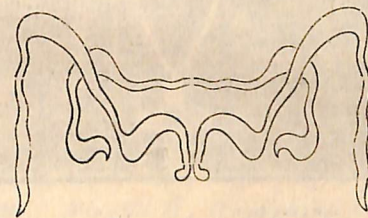
Տիրամայրը Մանկիկով (Միւռիլո), մեծագիր, Խ. Յ. Մուրատեան 1882.

Տիրուհին, փոքրագիր, նուիրուած նկարիչ Դր. Կ. Գըլըճեան, 1913.

Նշումն Քրիստոսի, փոքրագիր, նուիրուած նկարիչ Ս. Դ. Զաքարեանէ, 1891.

Դաւիթի երկու պատկերները՝ Ամենափրկիչը (1914), և Տիրամայրը Մանկիկով (Սասֆէռաթօ), 1913, նկարուած վաղամեռիկ նկարիչ Ռուբէն Սերոբեանի կողմէ:

Յովհաննէս Աւետարանիչ Եկեղեցին ծանր չապիկներով, որոնց իւրաքանչիւրը իր վրայ կը կրէ Առաքեալի մը պատկերը ասեղնանկար: Աւաղ որ այս բարի երիտասարդը՝ որ այսպէս նուիրուած էր Եկեղեցւոյ ծառայութեան, ուրիշ շատերու հետ, վերահաս աղէտալի պատերազմին սկիզբը՝ 1916ին, ինկաւ տեղական զինուորագրութեան ճիրաններուն մէջ, և անմիջապէս իբր արեւելե տարագրուեցաւ Անատոլիոյ ներսերը, Նիյտէ, քոր կոտրելու և ճամբաները շինելու համար. և այդ չարաչար աշխատութեան տակ ընկճուած, հիււանդացաւ շուտով, և մահացաւ այդպէս պահուիստ և բազմակարօտ, իր սիրելիներէն շատ հեռուն: Ըլլալով իր մտերիմ բարեկամը. պարտք կը զգամ՝ յիշատակելու իր անունը ներկայ գործին մէջ, իբր մին՝ մեր Ս. Առաքելոց Եկեղեցւոյ բարեզարդութեանը համար բոլորանուէր սիրով աշխատողներէն:

Գ.

ԲԱՐԻ ՄՇԱԿ ՄԸ

Տ. ԽԱԶՍՏՈՒՐ Ա. ԳԱՀԱՆԱՅ Տ. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ

1859-1899

ԲԱՐԵՅԵԱՏԱԿ Տ. ԽԱԶՍՏՈՐ ԱՌԻՎ ԳԱՀԱՆԱՅ

Տ. ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ

1859-1899

Մեր Ս. Առաքելոց Եկեղեցւոյ շէնքի մասին այսչափ մը խօսելէ վերջ յարմար կը նկատենք յիշատակել հոս կեանքը անոր հոգեւոր պատկառելի մէկ պաշտօնեային, որ երկար ատեն սատարած է անոր շինութեան և պայծառութեան, և անոր գովելի մէկ զարդը հանդիսացած: Տ. Խաչատուր Աւագ Քահանայ Տ. Գարրիէլեանն էր այն՝ որ պաշտօնավարեց հոն ճիշդ քառասուն տարի, հանդիսանալով իր ժամանակակից քահանաներու ամենէն բարին, առաքինին, և բարեգործը, ինչպէս կը վկայեն շատերու հետ, նաև իր մահուան առթիւ իր վրայ գրող թերթերը, որոնցմէ լրացուցինք ներկայ կենսագրականը: (Իւլզանդիոն 20-21 Յունւար 1899, և Արեւելք, նոյն թուակիր:)

Նա եղաւ Առաքելոց Տաճարին մէջ՝ ինչ որ է պարկիշտ և առաքինի կիներ իր ընտանիքին մէջ: Որդին էր՝ Մայր Եկեղեցւոյ Լուսաբարապետ Տ. Գարրիէլ Քահանայի, նախնական ուսումը առած Եէնի-Գարսուի վարժարանին մէջ, որուն ի վերջոյ կառավարիչը եղած էր: Ապա, երեսուն և հինգ տարեկանին, 1851ին, թաղին Ս. Առաքելոց Եկեղեցւոյն մէջ քահանայ ձեռնադրուեցաւ վեց ընկերներով, ձեռամբ Աղբիւնուպօլսեցի Տ. Սարգիս Արքեպիսկոպոսի, որ աւելի վերջը Պատրիարք եղաւ:

Տ. Սոչատուր Բահանան իր այս ասպարէզին մէջ ծառայեց մեծ նուիրումով: Մեծ ուսում չունէր ան, բայց իր կոչումին գիտակցութիւնով և հոգեւոր արթնամտութեամբը առաջ անցաւ անոնցմէ իսկ՝ որոնք համբաւ չահած էին իբր գիտուն կամ բանասէր. և գերազանցեց զանոնք՝ ըլլալով բարեսէր, և քարոզիչ եղաւ արդիւնարար գործերով: Նա գրասէր էր միանգամայն, և լաւ քարոզող:

Բնութեամբ հեզ, հին բարի Քրիստոնէի հիանալի տիպար մ'էր. մեղմ շարունակ իր խօսքերուն և խորհուրդներուն մէջ, իր խաղաղասէր ոգիովը միշտ հաշտարար դեր ունէր հոն՝ ուր հարկ կ'զգար միջամտել: Ոգելից ըմպելի չէր գործածեր, որով և զերծ կը մնար անոր անպատեհութիւններէն, և այսպէս իր հանդարտ խառնուածքովը կրցաւ շատ առաքինութիւններ փայլեցնել իր վրայ: Նախ եղաւ անշահասէր. եթէ քիչ մը շահը փնտռէր՝ դիւրաւ պիտի կրնար ինչքի ու դիրքի տէր ըլլալ, օգտագործելով իր բարի համբաւը, ինչպէս կ'ընէին իրեն ժամանակակից ուրիշներ. Բայց ան հեռու էր նիւթը պաշտելէ, ու Նոյն իսկ չէր զգածուած երբ մէկ երկու անգամ իր ունեցած քիչ մը բանն ալ գողցնել տուած էր:

Նշանաբանն էր միայն բարիք գործել, և այս՝ բացարձակապէս ծածուկ, կարծես վախնալով որ մի' գուցէ աշխարհի վրայ գովեստով հատուցում առնելով այլեւս յուսալիք բան մը չունենայ Յաւիտենականութեան մէջ:

Իր առաքինութիւնը վերացական չեղաւ, հապա գրական: Քրիստոնէութեան կենդանի գործիչն էր՝ որ ըմբռնած էր առօրեայ կեանքի մէջ կիրարկել Քրիստոսի պատուական վարդապետութիւնը՝ «Սիրեցէ՛ք Զմիմիանս», առանց երբէք մեկուսանալու ամուլ միտքիքակախութեան մէջ: Ան կը բարեգործէր որոշ նուիրումով, անկեղծ սիրով համակուած դէպ իր ժողովուրդը, դէպ իր ժողովուրդի աղքատ զսպակարգը, զոր բարեկաւելու համար ջանք չէր ինայէր, որով և արժանացած էր Նոյն ժողովուրդի խոր սիրոյն, և եղած ժողովրդ-

դական: Եթէ մօտենար հարուստներուն՝ զորոնք չէ'ր ատեր, օգնութիւն խնդրելու համար էր ա'յն աղքատներուն համար՝ որոնց խնամքն ստանձնած էր. առաջիններէն առածովը վերջինները կը հոգար ու կը դարմանէր, առանց բան մը վերապահելու իրեն: Մանաւանդ տօնական օրերուն՝ Ծնունդին, Զատիկին, ան կ'այցելէր աղքատներուն տնօրհնէքի, միշտ պահած ունենալով իր երկար վերարկուն տակ անոնց համար լեցուն տոպրակ մը, որու պարունակութիւնը աւելի՛ տպաւորիչ կ'ըլլար օրուան տօնի մասին քան այն նշխարները՝ որ կը նուիրուէին այսպիսի առիթներու մէջ: Անգամ մը Զատիկի առաջին օրը պատահեցաւ աղքատ ննջեցեալ մը. Տ. Սոչատուր իսկոյն յետաձգած իր տնօրհնէքները, փութաց վայելչապէս կատարելու կարգը, և հետիոտն գնաց մինչեւ Պալըգը՝ ամփոփելու համար ննջեցեալը իր գերեզմանին մէջ:

Տ. Սոչատուր առիթ չէր փախցնէր բարիք գործելու. լռիկ մնչիկ կ'այցելէր հիւանդներու, կարօտեալներու, արկածեալներու, պաշտպան կը գտնէր աղքատ ուսանողներու և որբերու. ո'ւր որ տառապեալ մը կար՝ նա պիտի գտնէր զայն պիտի օգնէր անոր, և եթէ չկրնար՝ գոնէ պիտի մըխիթարէր, և իր բոլոր ըրածները մարդ պիտի իմանար:

Իր սիրած գործերէն մէկն էր նպաստի հանգանակութիւնը Աղգ. Հիւանդանոցի համար: Նա ուխտած էր չըջիլ անձամբ այս բանին համար ամեն տարի, և ի քաջալերութիւն նուիրատուներու, նա փոյթ ունէր հրատարակել տալու անոնց անունները: Իր անունը արձանագրուած է Աղգ. Հիւանդանոցի բարիարարներու ցանկին մէջ: Նոյն հաստատութեան անունով Եջնի Գարուի մէջ եւս շինել տուած է փոքրիկ ապաստանարան մը, ուր մինչեւ այսօր ձրիաբար կը բընակին տնանկ աղքատներ:

Իսկ թէ ո'ր աստիճան գիտակից էր իր հոգեւոր պարտականութեանը՝ կ'արժէ յիշատակել: Քառասուն տարի ամբողջ ան պաշտօնավարած էր իր Եկեղեցւոյն մէջ խղճի մըտօք, իրր փորձառու խոստովանահայր խրատելով իր հօտը: Առանց մոլեռանդ մը ըլլալով՝ երբէ'ք չթերացաւ ան իր պաշտօնին մէջը, մնալով պինդ պահպանող Եկեղեցւոյ կարգ ու կանոնին: Իր կարեւոր յուգորներէն մին էր՝ չուտով մկրտել տալ նորածին երախաները, առանց այս կամ այն նկատուածով Ս. Օծումէ զուրկ պահելու:

Հաւատարիմ էր իր պաշտամունքի ժամերուն. նա այդ ժամերը վերապահած էր բացարձակապէս Աստուծոյ պաշտամունքին, և աշխարհիկ ո՛չ մէկ բան չէր կրնար կրճատել կամ խափանել այդ պահերը: Կը յիշուի թէ իր տանը այրելուն յաջորդ առաւօտն իսկ ան՝ առանց դոյզն վարանու մի գացած էր Եկեղեցի՝ ժամերգութիւնը ընելու: Եւ այսչափ օրինապահ քահանայ մը որ ամենալայն չափով նուիրուած էր իր Ազգին և Եկեղեցւոյն պէտքերուն, զարմանալի է թէ կրցած էր նաև պէտք եղածին պէս խնամել իր բազմանդամ ընտանիքը՝ տասը անձէ բաղկացած:

Իր մահուընէն տարի մը առաջ առողջութիւնը խանգարուեցաւ. իր առաքինի բնութեանը ներհակ ըլլալով պատահած երկու դէպքերու հետեւանքով: Ասոնց մին եղաւ գայթակղալի ծեծկուռութիւնը մը որ տեղի ունեցած էր Հոգեգալստեան տօնի օրերուն այտեղ, քահանայի մը՝ և լուսարարին հետ, և որու միջամտած էր: Իսկ միւսը՝ աւելի վերջը երեկոյ մը Եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր պաշտամունք կատարուած չըլլալն էր, երբ ինքը շատ հարկեցուցիչ պատճառով մը թաղէն բացակայ մնացած էր բացառաբար:

Այս երկրորդ դէպքէն ան զգածուած էր վերջին աստիճան, որովհետեւ չլսուած անպատեհութիւն մ'էր այդ իրեն համար. առաջին անգամ պատահած իր քառասունամեայ պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ:

Այս խաղաղաբէր և պարտաճանաչ քահանան, որ երկարատեւ գարդը դարձաւ իր Ս. Եկեղեցւոյն, արժանացած էր հոգեւոր մեծարանքի: Ստացած էր լանջախաչ էջմիածնայ և Աղթամարայ Հայրապետներէն, և արտօնուած կրելու ծաղկեայ փիղոն:

Իր վերջի օրերը ենթակայ եղաւ ջղային դրութեան խաթարումի, և ապա ջրգողութեան: Եւ դարձեալ իր այս տառապալի վիճակին մէջ, անիկա՝ անշուշտ անդրադառնալով իր պարտաճանաչ անցեալին, կը յիշէր անարտունջ՝ օգնութիւն հայցել իր Աստուծոյն՝ միմիջեւով՝ «Յիշեա՛, Տէ՛ր, և ողոր-

մեա՛:» Մինչեւ որ լսելի եղաւ իր ձայնը, և շատ չանցած աւանդեց իր մաքուր հոգին առ անձկալին իւր Բրիստոս:

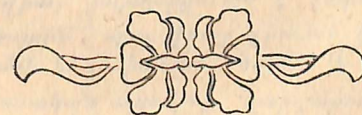
Տ. Խաչատուր Հայրը վախճանեցաւ 75 տարեկան: Յուդարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Խչ. 21 Յունվար 1899/ին, իր Եկեղեցւոյն մէջ, մեծ հանդէսով, որու ներկայ էր ժողովուրդի ահագին բազմութիւն մը՝ որ անոր մահուան գոյժէն ցնցուած, փութացած էր կատարելու իր յարգանքի վերջին պարտքը, ողողելով ամբողջ Եկեղեցւոյ Գաբուն, և հետեւելով թաղման թափօրին՝ մինչև Գերեզման: Մեծ էր նաև թիւը այս պաշտօնին մասնակցող եկեղեցականներուն, որոնց մէջ էր բարձրաստիճան դասը ամբողջութեամբ: Դամբանախօսը՝ Տ. Մաղաքիա Պատրիարք դրուատելով հանգուցեալին կեանքը, մաղթեց որ՝ «Տայ Աստուած նաև մեզ նոյն յատկութիւնները, որպէսզի նմանինք այս բարի Քահանային:»

Մարմինը ամփոփուեցաւ Պալըքլըի Ազգ. Գերեզմանատան մէջ:

Աւելի վերջը, իր մահուան քառսունքին առթիւ Տ. Գէորգ Եպիսկ. Երէցեանը՝ նոյն բարի Քահանայի հոգեհանգստեան համար քառասունքի Պատարագ մատուցանելով Ազգ. Հիւանդանոցի մատրան մէջ, արդեամբ կը նմանցնէր զայն նախնի հրանելի Սուրբերուն, ներկայացնելով անոր տիպար կեանքը, հաւատքը, և սրտի զգացումները:

Եւ մենք արձանադրելով Ս. Թադէոս և Բարթուղիմէոս Առաքելոց Եկեղեցւոյ այս բարեպաշտօն և տիպար Քահանային կեանքը, կը հայցենք իր օրհնութիւնը, կրկնելով մեր կարգին Ս. Գրոց խօսքը՝

ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՅ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ

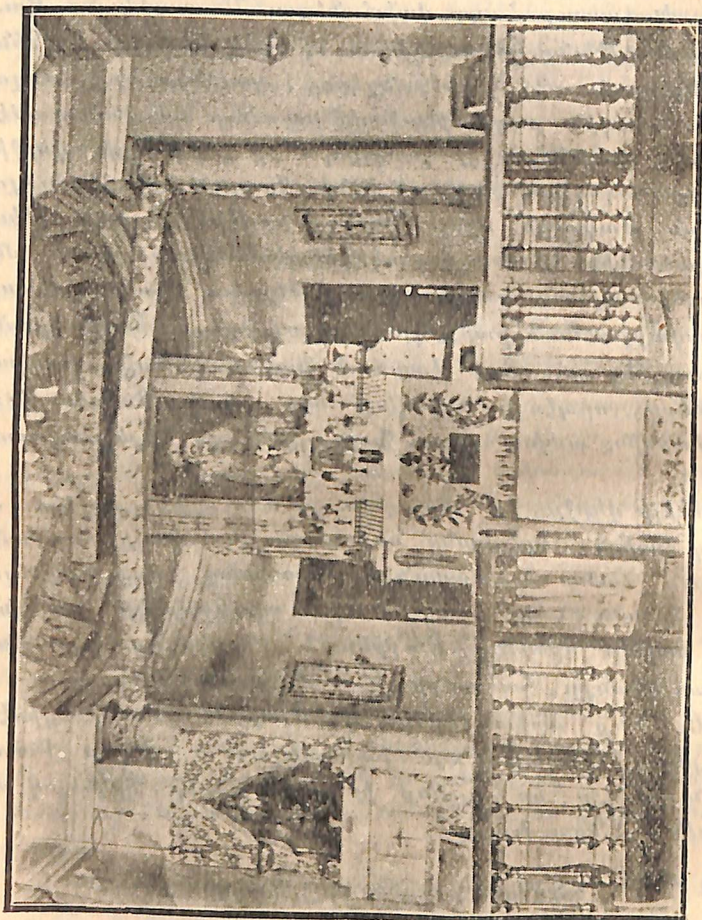
Ն.

Ս. ՍԱՆԴՈՒԻՏ ԿՈՅՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՐՈՒՄԷԼԻ ՀԻՍՍԱՐԻ

Պօլսոյ բարձրահայեաց և վայելչադիր եկեղեցիներու մէջ իր որոշ տեղը ունի նաև ա՛յն որ նուիրուած է Ս. Սանդուխտ Կոյսի անունին, հիմնուած Վասիորի Եւրոպական եղերքը, Բումէլի Հիսարի սեպ կողին վրայ: Փոքր է այս եկեղեցին, քարաշէն, պարզ ճարտարապետութեամբ կերտուած՝ փոքր պարտէզի մը վրայ, որու դիրքը կ'իշխէ գրեթէ տմարղ նեղուցի սքանչելի տեսարանին: Չունի ու է արձանագրութիւն. հիմնուած ըլլալով անցեալ դարուն վերջերը յանուն Սրբունի Սանդուխտի, 1856ին նորոգ կառուցուած է Տ. Յակոբոս Պատրիարքի օրով, համաձայն Ճանիկ Ամիրայի կտակին, և ձեռամբ Մուսահանաճեան Յակոբ Աղայի, և օծուած նոյն տարին Յուլիոյ 29ին: Եկեղեցիի շինութեան մասնակցած է ժողովուրդը. Հայ կիներ աշխատած են փոխադրելու Հայոց Գերեզմանատան քարերը՝ որոնցմով կառուցուած է շէնքը: Միջակ բարձրութեամբ, պարզ, կոկիկ և համադիր է իր դիրքը, և հաճելի է իր տեսքը դուրսէն թէ ներսէն: Ներքին ճակատին վրայ, մարմարէ սեղանին կեդրոնը կը բարձրանայ մինակ Աւագ Խորանը, չունենալով ալ ու ձախ կողմերը փոքր խորաններ: Այդ խորաններուն տեղը ձգուած է սակայն փոքր միջոց մը, որոնցմէ ալ կողմինին վրայ յարմարցուած է շարժական խորանը Ս. Սանդուխտ Կոյսին, որու վրայ դրուած է իր իւզանկար պատկերը. գեղանի և չափահաս Կոյս մ'ի հոն ներկայացուածը, մարտիրոսական պսակով զարդարուած: Նուրբ և խնամուած այս նկարը, հակառակ իր եօթանասուն տարուան

Ս. Սանդուխտ Կոյսի եկեղեցուն Բումէլի Հիսարի Ներքին նակար

հնութեան, մնացած է դեռ գրեթէ անաղարտ: Ուխտաւորները զարդարած են անոր զգեստները ոսկի կամ արծաթ խաչերով, սիրտերով և ձեռքերով:

Փոքր և սիրուն են եկեղեցւոյ երկու պահարանները, ինչպէս նաև գաւիթը՝ որու մուտքի վանդակապատ դրան վրայ կը տեսնուի նաւավարաց Պաշտպան Ս. Նիկողայոս Սքանչեղագործի մեծադիր պատկերը, բազմած իր Հայրապետական Աթոռին վրայ: Գաւիթին մուտքի ձախ կողմը դրուած է Տիրամօր պատկերը, և աջ կողմը՝ Ս. Թադէոս Առաքեալին՝ Գրիստոսի Դաստառակով:

Որչափ որ տեղեկացանք, այս եկեղեցին ներկայիս չունի յիշատակելի նուիրական ականգ, բայց լաւ պահուած է գիւղին ո՛չ բազմամարդ բնակչութեան կողմէ, որ կը հասնի ընդամենը 80 տունի: Այս եկեղեցւոյ մէջ ամիսէն հաճելին է ա՛յն օրինակելի մաքրութիւնը՝ որ այս սքանչելի սրբավայրին փայլը կ'աւելցնէ, և այս՝ շնորհիւ արդիւնաւոր Լուսարար Պ. Միքայէլ Սիմոնեանին, որ քսան տարիէ ի վեր այս տեսակ մաքրութեան մէջ պահած է իր եկեղեցին: Փոշին գոյութիւն չունի՝ հոն, չկայ աշտանակ մը որ չի շողշողայ, կամ ձորձ մը որ մաքրափայլ չըլլայ: Պարտք մըն է յիշատակել իր անունը՝ այս եկեղեցիին բարեգարդութեան վրայ խօսուած ատեն, և կ'արժէ մաղթել որ նոյն ոգիով հերշնչուին նաև մեր բոլոր եկեղեցիներու պաշտօնականները, եթէ կը փափաքին աստուածահաճոյ պաշտամունքի ծառայութեան մէջ թերացած չըլլալ:

Նւթական չէնքի մասին այսչափ մը խօսելէ վերջ կ'արժէ որ անդրադառնանք քիչ մ'ալ ա՛յն հոգեւոր ոյժին, այն բարի՛ ազդեցութեան վրայ, զոր կրնայ ստանալ հաւատացեալ ուխտաւորը այցելելով այս եկեղեցին: «Տունք Քրիստոսանուէրք միջնորդ են յաղթութեանց», ըսած է եկեղեցւոյ Հայր մը: Սանդուխտ Կոյս, երանելի Մարտիրոսունէին, արթուն կը հսկէ այդ Ս. Տունին մէջ, ու կը ձայնակցի ա՛մէն անոնց որ կ'աղօթեն ա՛յն Փրկչին՝ որու սիրոյն նուիրեց

ան՝ անօրինակ եռանդով՝ իր թագն ու ժատալ կեանքը: Ինձ այնպէս կը թուի թէ անիկա նոյնիսկ Պահապան Հրեշտակի մը նման կ'օգնէ ամեն անոնց՝ որոնք կը յիշեն իր անունը: Չեմ սխալիր երբ ըսեմ թէ այս բանը պատահեցաւ ինձ, երբ դեռ բնաւ այցելած իսկ չէի իր գողտրիկ եկեղեցին:—

Վերահաս պատերազմի սկիզբը, 1917ի գարնան, ուրիշ ներու հետ նաև ես գինուորական ծառայութեան տակ առնուած, մարդանք կը կատարէի Բումէլի Հիսարի բարձունքներուն վրայ, արշալոյսէն մինչեւ երեկոյ, այդ բարձրորուսաւեցնող քամիին տակ: Կիրակի առտու մը միեւնոյն պայմաններուն տակ կանխած էինք ընելու չարչարանքի այդ մարդանքը, երբ լսեցի Վոսփորի հանդիպակաց եղբրքէն եկեղեցիներու զանգակի դողանջը: Յուզուած էի. առաջին դողալին իսկ համարձակ նետուեցայ Չալուշին առջև, արտօնութիւն ուղեցի չուտով իջնելու գիւղ, տեսնելու համար տուն մը՝ ուր պիտի փոխադրուէինք Պօլիսէն, բնակելու համար: Պատրուակ մ'էր այս, ո՛չ յերիւրուածոյ՝ բայց այլորանական, որ ճշմարիտ թուելով այդ խտտաբարոյ մարդուն, արտօնուեցայ չուտով իջնել վար քաղաքացով, և վերադառնալ մինչեւ ցորեկ: Իրականը այն էր որ կը ցանկայի տեսնել Սանդուխտ Կոյսի Տունը, որ գիտէի թէ Բումէլի Հիսար կը գտնուէր, Պատարագ լսել և ապաւինիլ այնուհետեւ անոր պաշտպանութեանը: Կարճ չէր ճամբան, բայց ես չատ ուրախ, կը սուրայի բարձունքն ի վար, մինչեւ որ հասայ եկեղեցի, ուր պարզ գինուորի մը վայրի տարադով, մնացի մինչեւ ժամերգութեան աւարտիլը, որ ատեն բաժնուեցայ, առաջին առթիւ վերստին այցելելու ուխտով: Սանդուխտ Կոյս լսած էր. շատեր այդ մարդանքներէ վերջ տեղի եղան, իսկ ես դեռ ատոնք չաւարտած, իբր երաժշտազէտ գինուոր յանկարծ կը վերադարձուէի Պօլիս, կատարելու համար բաղդատաբար հանգիստ ծառայութիւն մը: Երկրորդ անգամ երբ այցելեցի այս եկեղեցին, արդէն իսկ ազատած էի, և մարդավայել կերպարանքով, Ս. Սանդուխտ Կոյսի Տօնախմբութեան մեծահանդէս

Պատարագին երգակցելու շնորհին եւս արժանացած։ Այդ օրն էր որ այցելելով նաև վարժարանը, աւելի՛ ուրախութիւն զգացի տեսնելով հոն մանկութեանս օրերու բարեկամ, և արժանաւոր մանկավարժուհի Տիկին Փերրոնէ խաշխաշեանը։ Կէտիկ Բաշայի վարժարանէն կը ճանչնայի զայն, երբ դեռ տղայ էի, ապա Եէնի Գարու պաշտօն ստացած էր՝ երբ դեռ այդ թաղը չէն էր և բազմամարդ։ և հիմայ նուիրուած էր Բումէլի Հիսարի նորարոյրքով սերունդի դաստիարակութեանը։ Յարատե՛ւ աշխատաւոր մը մէկ խօսքով, որ արժանի է ամեն յարգանքի, առաւելապէս իր դաստիարակած սոսիկներու կողմէ, որոնց թիւը աննշան չի կրնար ըլլալ։

Երրորդ այցելութիւնս Բումէլի Հիսար այլեւս տարբեր կերպով, և բարդաւած նպատակի մը համար էր. և այս անգամ ինձ կ'ընկերանար իր լուստնկարի դործիքներովը՝ Եէնի Գարուէն իմ անձնուէր բարեկամս՝ Պ. Գրիգոր Սահակեանը, լուսանկարելու համար նաև այս Եկեղեցւոյ ներքին և արտաքին տեսքը, որոնցմով զարդարուած է ներկայ աշխատութիւնը։

Հայերը այս գիւղին մէջ Եկեղեցիին շինուելէն առաջ ունէին արդէն Գերեզմանատուն մը։ Այս Գերեզմանատան մասին Տիկին Փերրոնէն պատմեց ինձ հետեւեալ գեղեցիկ աւանդութիւնը։

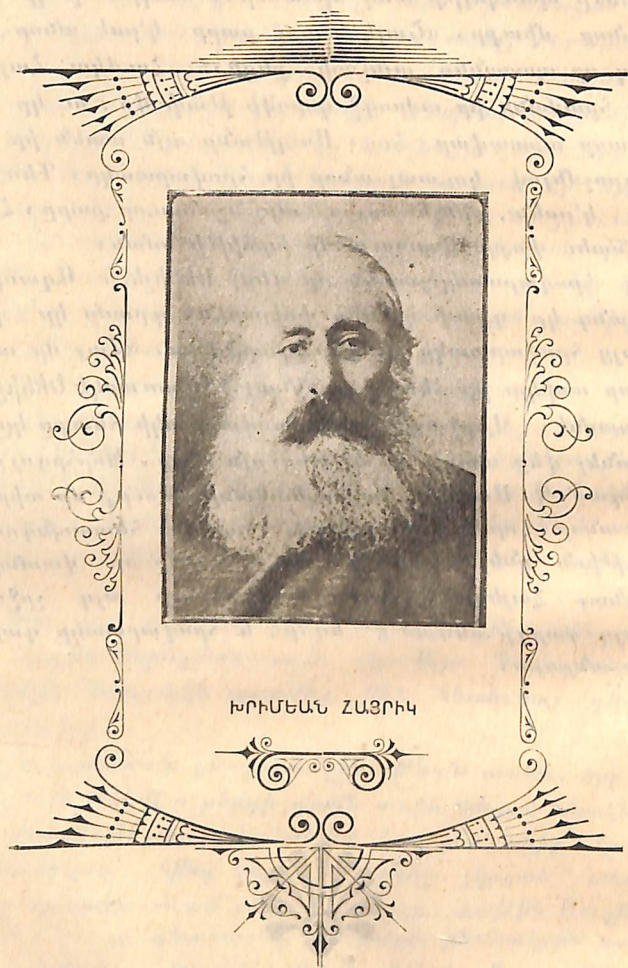
Գիւղին համանուն բերդերու շինութեան ատեն, երբ Ֆաթի Սուլթան Մէհմէտ բերդի դրան առջև կեցած մօտէն կը հսկէր աշխատութեանց, կը տեսնէ Հայ բեռնակիր մը, որ կորովի եռանդով՝ հինգ հոգիի վերցնել չկրցած ահագին մէկ քարը կոնակը առած՝ բերդ կը բերէր։ Ֆաթի Սուլթանը զարմացած, կ'ուզէ գնահատել յանդուգն բեռնակրին քաջութիւնը, և իսկոյն, «Խնդրէ՛ ինձմէ, կ'ըսէ անոր, ի՛նչ որ կ'ուզես։» Գործաւորը չի պատասխաներ, բայց երեկոյին իր ընկերներուն կը պատմէ եղելութիւնը։ «Գերեզմանատան տեղ մը ուզէ,» խորհուրդ կուտան անոնք անոր։ Հետեւեալ օրը բեռնակիրը կը ներկայանայ թագաւորին. «Տէ՛ր Արքայ,

կ'ըսէ, ինձի պառկելիք տեղ մը տուր։» Սուլթանը կը հասկընայ անոր միտքը. «Շալկէ՛ այդ քարը. կ'ըսէ անոր, ո՛րչափ տեղ որ պտտցնես՝ այնչափ քեզի։» Հուժկու Հայը կը կատարէ հրամանը իր ամբողջ կորովի թափովը, ու կը շահի շուրջ տասը արտավար հոգ։ Սուլթանը այն ատեն իր ափի նշանը դրոշմելով կուտայ անոր իր հրովարտակը։ Դեռ հոն կը մնայ, կ'ըսեն, մինչեւ այսօր այդ նշանաւոր քարը։ Հոն կը շինուի նաեւ փոքր Մատուռ մը խրճիթի նման։

Այդ հրովարտակը ատեն մը վերջ Եկեղեցիի Աղասիի մը քով աւանդ կը դրուի դրամի փոխարէն. դրամը կը վճարուի, բայց հրովարտակը չի վերադարձուիր. «Հայ մը արժանի չէ՛ որ ասիկա իր ձեռքը ունենայ.» Կ'առարկէ Եկեղեցիին, ու կ'իւրացնէ։ Վերջապէս այդ հրովարտակի հետքը կը յաջողի գտնել վեց տարի առաջ տեղւոյն թաղ. Խորհրդոյ բարեջան անդամ Պ. Սարգիս Կարապետեանը։ Թուրք մը տիրացած է եղեր անոր, որմէ ետ առնելու համար հետապնդում և զոհողութիւն ընել պէտք կ'ըլլայ, բան մը որ վտանգաւոր կը դառնայ Հայերու համար տագնապալի այդ շրջանին։ Այժմ այդ մարդը մեռած է եղեր, և հրովարտակը դարձեալ մնացած անյայտ։

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՈՂԲԵՐԳ

Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

ԻՄ ՈՒԽՏ ԹԱԴԷԻ ՎԱՆՈՒՅ

«Հայաստանի այգույն հրեղեն պարիսպ
եւ բարձր առանակ, ոսկեղեն բաժակի
եւ ծիր մասնուակ, Հայաստանեայց Հայր
հոգեւոր Բարբուղիսէոս եւ Թաղէոս, բա-
րեխօս լեռով առ Տէր վասն անձանց,
մեռոց:»
Շարական

Ո՛ր սայր ինձ քեւ, քեւ արծրոյ,
Որ քոյի եւ երբայի
Եւ ի յԱրսագ եւ Շաւարշան,
Սուրբ Թադէի վանք հասնէի,
Ուր վեհապանձ սաճարիւն մէջ՝
Հանգչին ոսկերք Սուրբ Թադէի,
Եւ մօտ վանուց մի ասպարեզ,
Կայ մի մասնու փոքրիկ անշուք:
Անդ կայ տապան հանգստարան՝
Սուրբ Աստուածաշունչ Կուսիւն Սանդուխտ:

Եւ ուխտ ունիմ, ուխտս ի վաղուց.
Ո՛հ, չկարեմ կատարել ուխտս,
Եւ ծերացել եմ, ծերացել,
Վասպուրական արծուիւն երբեմն՝
Այլ եւս քեւաբափ եւ եղել:
Եւ կաշկանդուել եմ, կաշկանդուել,
Առանց կայի եւ շրթայի,
Հոգածութիւն հոգիս պատել:

Ար խաչակիր ուխտադիր է՝
Միքէ կարե՞ ևս կաշկանդի,
Թե կաշկանդի մարմինն սկսե՛ր
Հոգին եւ միտքն թույլն ազատ:

Քրոնի՛ր, հոգի՛ իմ սիրտիս,
Սրացի՛ր, իջի՛ր Թադէի վանք,
Մտի՛ր ի մութ անդոյս սաճար,
Վառե՛ քո մոմ, որ դուն տնայա՛ս
Ո՞ր է Տապան մեր Թադէին,
Հայոց նախնին Լուսաւորչին:
Չոքի՛ր ի ծունկ, եւ աղօթե՛,
Թափի՛ր արցունք վեր տապանին,
Դու քարեխօս բռնե՛ Թադէն՝
Վասն Հայոց մեր աշխարհին,
Եւ չարարուած ժողովուրդին.
Համբուրելով այն սուրբ շիրիւ,
Ա՛ն քո փափաքդ անմկալից:

Սուրբ Տապանէն ծայն մի ելաւ,
Չայն բողոք եր իրաւացի,
Եւ արտառնոյ դառն զանգատ:
Թադէն խօսեց գերեզմանէն,
Հարցունց ինձ բան, թե «Ո՞վ ես դու.»
Ասի՛ «Հայոց Հայրիկն եմ ես,
Եւ անարժան կարողիկոս
Համայն ազգին մեր Արամեան,
Սուրբ Աթոռիդ Աթոռակալ:»

Սաս թադէն թե՛ «Առաքել
Աշխարհս վերէն Աթոռ ունի՛.
Ունի՛նք սթոն միայն յերկինս,
Չոր խոստացեր է մեզ քրկիւյ.
Ո՞վ է հեռեր աշոօսար բան,
Մի՞քէ աշապէս ուսոյց Բրիստոս՝
Աթոռ դնել Մայրաքաղաք,
Անշարժ նստիլ վեր Աթոռին,

Եւ զահեւուն չափ քարճաւաւ,
Մերք եւս ձգիլ այնչափ յառաջ՝
Միևչեւ ի Սիս եւ յԱղթամար՝
Տիրապետել այլոց վիճակ,
Ինչպէս գրեւ ան երիցունս՝
Երեցագոյն Պետրոս եղբայր,
Մեր հոգեւոր ինձարհ պաշտօն՝
Ընդարձակել զերք պետութիւն:

«Բ Բրիստոսն չառի՛նք պատու
Աշխարհապար շինել հօտին,
Այլ սուկ միայն Աւետարան՝
Եւ մեր քաղաք եւ մեր պաշտօն.
Եւ Բրիստոսի Եկեղեցոյն՝
Պարզ հոգեւոր տնտեսութիւն,
Լինել հոգիւ քաջ եւ արթուն,
Հսկել հօտին հաւատացեալ:

«Եւ ի՞նչ է այն Աթոռ, Աթոռ,
Եւ Մայր Աթոռ,
Վեհափա՛ն եւ Վեհարա՛ն,
Էջմիածի՛ն, Էջմիածի՛ն,
Լուսաւորչի՛ւ, Լուսաւորչի՛ւ,
Իսկ Թադէին համար ո՞չ ինչ,
Ուսի՞ք եր յոյս Լուսարչին:
Լոյս ծագեալ յերուսաղեմ,
Եւ յոյս սուր Լոյս Յիսուսէն,
Եւ յոյս տուի Լուսաւորչին,
Միևչ ևս անդոյս դեռ մանուկ եր.
Լոյս ընդունեց ի Կեսարիայ,
Եւ կրթեալ սուրբ հաւատով,
Ուր Առաքել էր արդէն:
Քարոզելով Աւետարան՝
Եւ յոյս տուի Հեքսանաին.
Թե Թադէոս եւ թե Բրիգոր՝
Խոնարհ ծառայք ևմք Յիսուսին.
Չի առաջ ևս թե առանց իմ՝
Չկարեք առնել դուք եւ ոչինչ.

Ես չեմ ժխտեր քե Գրիգորիս
Մեծափառսան կղեւ քան զիս,
Ձեր Հայրենիք լուսաւորեց:

«Սուրբ Սաղիմայ Սիօն շնորհեմ
Երայ եկայ ես ձեր երկիր,
Խաչի հարօր ես հետս առի,
Բարբոսիկեմ եր իմ ընկեր.
Ձոյգ ամուսնու շնորհով
Մենք հերկեցինք Հայոց երկիր,
Բարոգեցինք Աւեստրան,
Եւ ցանեցինք սերմն քանին,
Փոխան ջրոց դրախտին գետոց՝
Ոռոգեցինք մեր արիւնով:

«Աստուած հանեց Գրիգոր մշակ,
Որ անեցոյց իմ ցանած սերմ.
Քա՛ւ քե նախանձ ունի թաղեմ.
Բայց դու ընդհե՛ր, ո՛վ ազգ Հայոց
Ձիս մոռացե՛լ ես, մոռացե՛լ.
Էջմիածին շէն ու պայծառ,
Թաղեի վանք՝ առե՛ր դարձել.
Ո՛չ շինարար, ո՛չ վանահայր,
Ո՛չ ժամ աւոյ, ո՛չ պատարագ,
Ո՛չ միաբան տօնակատար,
Ո՛չ ուխտաւորք գան ջերմեռանդ:

«Էջմիածին ջահեր վառին,
Իսկ իմ տաճար ծրագ չունի.
Գերեզմանիս կանքեղ շիջած,
Չկայ լուսարար որ վառե քայն:
Լո՛յս տուի քեզ, ո՛վ ազգ Հայոց,
Դու իմ տաճար խաւա՞րք բողոս.
Տաճարն իմ չե՛, Աստուծոյն է,
Ձոր կանգնել եմ նախնի սուրբ Հարօ:
Աստուծոյ տուն մնացել անեւր,
Եւ աղաւնիք բոյն եմ դրել:

Եթէ մնայ աշխարհ անշէն՝
Ո՛հ յիշատակ իմ կորնչի,
Եւ Հայք մոռանան ըզթաղեմ:

«Քրնա՛, ո՛վ դու Հայոց Հայրիկ,
Տա՛ր իմ բողոք Հայոց ազգին,
Պատե՛հ ինչ որ աշխով տեսար,
Իմ թաղեի վանոց վիճակ:
Ես խոնկեալ եմ, խոնկեալ,
Մի՛ վրդովեր իմ գերեզման:

Վրդովեցաւ եւ իմ հոգիս
Եւ դառնապէս լացի ուժգին.
Եւ փարեցայ սուրբ Տապանին,
Համբուրեցի, համբուրեցի.
Երայ իմ սաճարեմ:

Բողոքի ապա թաղեի վանք,
Դնացի մտայ փոքրիկ մասուն.
Սուրբ նահատակ Կուսին Սանդուխտ,
Որ ի միջի վկայութեաց
Դա առաջին Սուրբ վկայն է՝
Ձոր Սանդուխտի ամբարիշտ հայր
Շորաշախապ մասնեց ի քան:

Ասեմ քե մի պատեհ ժամու
Դնացի թաղեմ սանիկին այց,
Համբուրեցի իմ համբուրեցի
Կուսին շորաշախապ սուրբ շորաշախապ,
Խաւախտ շրեւր Սանդուխտ Կուսին՝
Առեւեկ է հարսնութեան օր՝

«Ես հարսնուհի եմ փեսային.
Քո փեսայն է Զիւնու Փրկիչ,
Առաքաւսն է լուսոյ երկինք:

«Զօրացի՛ր դու ջիւր հաւատով,
Թող քո մարմին շրթայն պնդե,
Հոգիդ ազատ վերաթեւե,
Երթայ խառնի լոյս երամին:»

Սանդուխտ սանիկ ուրախացաւ,
Հոգին հրճուեց ու գօրացաւ,
Թե մօտ էր իւր հարսնութեան օր,
Խաւար քանցէն ելնել ի լոյս,
Երկնից խորան ևս հարսնետուն,
Որ խօսեցեալն էր հաւատով,
Եւ հարսնածուն էր Թադեոս:

Սնդրանիկ կոյսն մարտիրոս
Գլուխն ծածկեց կարմիր օղով,
Որ 'սի շինէր խաչկոյն հարսն.
Խաչի աւրին էր զարդարանք,
Բոսորագեղ էր հանդերձանք:

Այն երբ մտաւ երկնոց դարպաս
Քօղն ի գլխէն առին հեղշակք.
Կուսին երես փայլեց պայծառ,
Ինչպէս հովսիս Շաւարշանայ՝
Երազեալ շուշան սպիտակափայլ:
Որ բազումին էր քան Հայոց,
Սանդուխտ եղեւ երկնից դշխոյ:

Թադէն զշրթայն զայն համբուրեց,
Եւ ինձ մնաց Կուսին քապան.
Ես գրկեցի այն սուրբ շիրիմ,
Համբուրեցի ի անձկանօք.
Ասի նաեւ ուխտս իմ լցաւ,
Սիրսս ու հոգիս քող մնայ աս.
Ուխտեմ չմոռնալ մինչեւ ի մահ
Սուրբ Թադէին Սանդուխտ Կուսին՝
Յաւերժական այս յիշատակ:

Ս. ՄԻԲԱՅԵԼ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ

ԱՆՅԱՂԹ ԻՇԵԱՆ ԶՕՐՈՒՆ ՀՆՈՑ ԻՍՐԱԵԼԻ

ԵՒ

ԱՆՊԱՐՏԵԼԻ ՍՊԱՍԱԿՈՐ ՆՈՐՈՅՍ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԶԱՅՆԸ

ՓՈԽԱՆ ՎԵՐՁԱԲԱՆԻ (*)

Եկեղեցին Ազգին տունը չէ՝. Աստուծոյ Տունն է, միանգամ ընդ միշտ նուիրուած Աստուծոյ՝ Որու կը պատկանի։ Դեռ պանատունն է այն՝ երկնքի ցանկալի Թաղաւորութեան, և յայտնի Սրբատեղի, որու դռները՝ փակուած ծաղկաւէտ պարտէզի նման (Երգ Երգոց), երբէք չեն կրնար բացուիլ աշխարհիկ գործերու և հաւաքոյթներու համար, կամ փակուիլ ու և է նկատուում՝ որ հետեւանք է տաքնապի կամ քաղաքականութեան։ Առաջին պարագային՝ Հիմնադիրը Քրիստոս կը զայրանայ ու կը գործէ խարազանով՝ «Տուն իմ Տուն Աղօթից կոչեսցի» և երկրորդին՝ իր Նախահայրը՝ Դաւիթ խռովահար, կը բարձրացնէ իր հեծեծանքը՝ «Ժամ է պաշտել զՏէր, խափանեցին զօրէնս քո»։

Ուրեմն Եկեղեցին Աստուծոյ Տունն է։ Ազգ մը որ Քրիս-

[*] Ներկայ տարւոյ Զատիկի առաւօտուն կիլիկիոյ շրջանին մէջ պատահած նոր աղէտալի կոտորածներու առթիւ իբր արտայայտութիւն սուգի և բողոքի՝ մեր Եկեղեցիները փակուեցան և մնացին այնպէս, մինչեւ Հոգեգալտեան Տօնի օրը։ Այդ միջոցին սակայն, մեր համայնքը հարկադրուած չըլլալով պահելու այդ սուգը, կ'ազդէր իր սովորական կեանքովը, ետ չմնալով ամեն հաճոյքներէ, մինչդեռ Հայ Հռովմէական և Բողոքական համայնքներ չէին խափանած իրենց հոգեւոր պաշտամունքը։ Մենք փորձութիւն և զորկանք նկատեցինք այդ պահի ի վրաս Հայ Եկեղեցւոյ, և այդ պահը կարճեցնելու փափաքով ձայնեցինք ներկայ կոչը, ժամանակի 27 Ապրիլի 3811-րդ թուոյն մէջ, զոր կ'արտատպինք փոքր յապաւումներով, իբր մշտապէս ոգեշահ տեսակէտ՝ յոգեւոր Եկեղեցւոյ։

տոնեայ է՝ կը պարտի ճանչնալ այս նշանաբանը, և տալ աշխարհիկ միջոցներով՝ կայսեր իրաւունքը՝ կայսեր, և Եկեղեցիի միջոցաւ՝ Աստուծոյ իրաւունքը՝ Աստուծոյ։

Եկեղեցին չառ բանալու փորձութիւն քանի տարիներ առաջ ունեցանք և թերեւս անցուցինք. բայց այս անգամ ահա՝ բոլորովին գոցելու փորձութեան մէջ ինկած կը մնանք։ Զպիտի ուզէի քննել թէ այս տեսակ տնօրինութիւն մը ինչո՞ւ իբր պարզ գործ՝ առանց վարանումի հարկադրուեցաւ Եկեղեցիին. կատարուած իրողութիւն մ'է այդ։ Բայց պարտք կըզգամ փաստելու թէ հոգեւոր տեսակէտով ազգաշէն արարք մը չէ՝ այդ, և կ'արժէ որ շուտով վերջ գտնէ։

Եւ արդ, մեր ներկայի ստուգիւ տաքնապալի վիճակին մէջ ի՞նչ ընել պէտք էր սգակցելու կամ օգնելու համար Ազգին, առանց դպչելու Եկեղեցւոյ դռներուն, որոնք՝ սկսեալ Սանատրուկի հալածանքներէն, և Վարդանանց մեծպատերազմէն, մինչև այսօր չառ և չառ տաքնապանքներու մէջ բաց մընացած, արիացուցած և խիզախած էին Ազգը, ու պահպանած զայն իր բարբարոս դրացիներէն։

«Տունք Քրիստոսանուէրք միջնորդ են յաղթութեանց (Ս. Ծր. Քաւ. Ս. 2)։ Եկեղեցիները և Մատուռները յաղթանակի միջոցներ են. անոնք մեր բոլոր մոլութիւններէն կրնան ազատել զմեզ և դարձնել դէպի յաղթանակի պատերազմ»։

Բայց, տարօրինակ բան, տեսէք թէ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ երբ հակառակը կ'ընդունինք։ Տեսէ՛ք թէ ի՞նչպէս կը սգակցինք՝ երբ պաշտօնապէս կը հարկադրուի Եկեղեցւոյ փակումը, և մամուլը կը ջատագովէ զայդ։ Ամեն արգելք կը դադրի օր ըստ օրէ բազմապատկուող զուարճութեանց դէմ, թատրոն, նուագահանդէս, պարահանդէս, թէյյառիզան, համերգ իրար կը յաջորդեն, կը խաչածեն, կը գերազանցեն յարաճուն նորութիւններով, և հաճոյամով կը դարձնեն, կը կորզեն սգահար(?) Ժողովուրդը, ուժացնելով զայն իր պարտքերէն, նոյն իսկ Տէրունական օրերու և Ժամերու մէջ։ Եկե-

ղեցին փակ է այլեւս, է՛հ, ի՞նչ փոյթ, Կիրակի առտուընէ ան թող կանխէ իր զուարճութիւններուն: Ի՛նչ ալ հեղատան, սրնթաց հեշտութիւն է, երբ այսպէս կը սուրայ նաւակը հոսանքն ի վար....:

Բայց վերադարձը...: Չէ՛, ան կարծուածին չափ ալ դիւրին չպիտի ըլլայ: Նաւապետը գիտէ թէ ո՛րչափ արիւնքրտինք պիտի թափէ այդ բանին համար: Թերեւս անիկա աւելի՛ դիւրաւ յաջողի քան ա՛յն բարի հովիւը՝ որ պիտի ձգնի այս ընթացքով ուժացած և ցրուած հօտը իր փարախը դարձնելու համար: Շատեր գուցէ ծաղրեն այս խօսքերը, բայց պիտի կրնա՞ն ժխտել թէ դայլերը շատցած են մեր շուրջը, և նոյնիսկ ոչխարի մորթերով:

Ես չեմ անտեսեր մեր մէջ շատերու ջանքերը՝ Ազգը կանգնեցնելու գործին մէջ. բայց որպէսզի ապահովապէս յաջողին՝ կրնամ ընել անոնց իմ պարզ թելադրութիւնս: Մեր դարաւոր գոյութեան պայքարին մէջ շատեր բարեպաշտութեամբ արիւցած, կրցան պաշտպանել Ազգը: Աբրահամ՝ Կրտացի Կաթողիկոսը, պարզ բարեպաշտ անհատ մը, կրցաւ Պարսից Նատր Շահի վայրագ արշաւանքին դէմ պաշտպանել ամբողջ Արեւելեան Հայաստանի Հայութիւնը: Այսպէս նաև մինք շատ բանի կարող կրնանք ըլլալ՝ եթէ ամեն բանէ առաջ՝ ըլլանք հաւատքի զինուորներ, կուսակիցներ. «Եթէ Աստուած ի մեր կոյս է՝ ո՛վ իցէ մեզ հակառակ:»

Թող բարձրացնէ՛ ուրեմն Ազգը Խաչի Նշանը՝ Հայ Շուգոյնին վրայ, ինչպէս Յոյները: Թող դբոյժէ այդ նշանին վրայ մեռնողին սէրը և անձնութիւնը իր սրտին մէջ, և այնուհետև անսխի՛ թէ պէտք պիտի ունենա՞յ ան սգալու, կամ փակելու իր եկեղեցիները:

Բայց ես՝ անոնցմէ որ կ'արհամարեն Եկեղեցւոյ Չայնը, կը դարձնեմ խօսքս, և կ'ուզղեմ անոնց որ շատ տառապեցան՝ և կը սիրեն դեռ ապրիլ հաւատքով: Յոս Երանելիին վիճակակից այդ հաւատացեալներուն կ'ուզղեմ ինչ որ Յորին

ըսաւ իր երեք բարեկամներէն մէկը, երբ եկած էր այցելելու անոր՝ իր անօրինակ տառապանքին մէջ. —

«Բայց դու կանխեա՛ առ Տէր Ամենակալ աղօթիւք. եթէ սուրբ և ճշմարիտ իցես՝ աղօթից քոց լուիցէ՛ դարձուցէ քեզ դարկն արդարութեան, և լինիցին առաջինք քո սակաւք, և վերջինք քո անբաւք: Յովբ. Ը. 5—6»

Դարձի՛ր ուրեմն, ո՛վ Յորայ բաղդակից տարաբաղդ Ազգս, դարձի՛ր ու բա՛ց քու Սրբառեղիներդ: Մի՛ շուայտիր, մի՛ զուարճանար, որովհետև այսպէս կ'ըսէ քու Տէրդ՝

ԴԱՐՁԱՐՈՒԻՔ ԱՌԻՒՍ, ԵՒ ԵՍ ԴԱՐՁԱՅՑ ԱՌ ՁԵԶ

Վ Ե Ր Զ

Յ Ա Ն Կ

Նախածանօթութիւն . . . . . հջ
7

Ա. ՄԱՍ.— ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Բրիտանիոյ Դաստառակը՝ նուիրուած Հայոց Աբգար Թաղաւորին	11
Բ. Աբգար Առաջին Բրիտանեայ Թաղաւոր և Աղդէ Հայրապետ	15
Գ. Ընթացք քարոզութեան Ս. Թաղէոս Առաքեալին	23
Դ. Ս. Սանդուխտ Կոյս	27
Ե. Վկայարանութիւն Ս. Թաղէոս Առաքեալին	47
Զ. Գիւտ նշխարաց Ս. Թաղէոս Առաք- եալին և Ս. Սանդուխտ Կոյսին	55
Է. Ս. Յուդա Թաղէոս Առաքեալ	61

Բ. ՄԱՍ.— ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ա. Ս. Թաղէոս Առաքելոյ կամ Ս. Թաղէի Վանք	65
Բ. Ս. Գեղարդայ Վանք կամ Այրի Վանք	70
Գ. Ս. Թաղէոս և Բարթողիմէոս Առաքելոց Եկեղեցի Եէնի Գարուի	73
Դ. Բարի Մշակ մը, — Տ. Խաչատուր Ա. Քահա- նայ Տ. Գաբրիէլեան (1859—1899)	81
Ե. Ս. Սանդուխտ Կոյսի Եկեղեցի Բումէլի Հիսարի	87
Ողբերգ Տ. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Հայրապետի	93
Եկեղեցիին Զայնը (Փոխան Վերջաբանի).	100

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՎ
ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻԶՆԵՐԸ

Բ.

Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱՆ,

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ, ԳՈՐԾԸ, ՅԻՇԱՏԱԿԸ, ԵՒ ԱՐԺԱՆԻՔԸ
ՄԵԾԱՐՈՒԱԾ ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

ԸՆՏԻՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

ԱԹՎ. ՏԷՐԸ ՅԱԶՈՂԻ

ԳԻՆ 75 ՂՐԸ.

